

Z KUŞAĞINDA DİNİ ŞÜPHE

Şeyma Nur KAYACAN

**Yüksek Lisans Tezi
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Prof. Dr. Muhammed KIZILGEÇİT
2022
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Şeyma Nur KAYACAN

Z KUŞAĞINDA DİNİ ŞÜPHE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Muhammed KIZILGEÇİT

ERZURUM – 2022

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “Z KUŞAĞINDA DİNİ ŞÜPHE” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

05/12/2022

Şeyma Nur KAYACAN

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü tezle ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internette paylaşılmaması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolleri çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlerle ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Muhammed Kızılgeçit danışmanlığında, Şeyma Nur Kayacan tarafından hazırlanan bu çalışma 03 / 01 / 2023 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Din Psikolojisi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Muhammed Kızılgeçit

İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Nimet Ferah

İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Çakmak

İmza:

Bu tez çalışması, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince (BAP) projelendirilmiştir.

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	VI
TABLolar DİZİNİ	VII
ŞEKİLLER DİZİNİ	VIII
ÖN SÖZ.....	IX
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI	2
II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	3
III. ARAŞTIRMANIN SAYILTI LARI, KAPSAMI VE SINIR LARI	4

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. KUŞAK	5
1.1.1. Kuşak Çalışmalarına Yönelik Yapılan Eleştiriler	9
1.1.2. Kuşak Sınıflamaları.....	10
1.1.3. Z Kuşağı	12
1.1.3.1. Z Kuşağının Belirgin Özellikleri	13
1.1.3.2. Z Kuşağı ve Din.....	16
1.2. DİNİ ŞÜPHE	19
1.2.1. Şüphe	19
1.2.2. Dini Şüphe.....	21
1.2.3. Dini Şüphenin Kaynakları	24
1.2.4. Dini Şüphenin Konusu	25
1.2.5. Dini Şüphenin Çeşitleri	26
1.2.6. Dini Şüphe ile Başa Çıkma Yolları ve Dini Şüphenin Sonuçları.....	27
1.3. LİTERATÜR İNCELEMESİ	29
1.3.1. Z Kuşağı ile İlgili Yapılan Çalışmalar	29
1.3.2. Dini Şüphe ile İlgili Yapılan Çalışmalar	35

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM

2.1. ARAŞTIRMANIN METODU.....	38
2.2. ÇALIŞMA GRUBU	39
2.3. VERİ TOPLAMA ARACI	41
2.4. VERİ ANALİZİ.....	43
2.5. ARAŞTIRMACININ YERİ	43
2.6. GÜVENİRLİK VE GEÇERLİK	44

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUM

3.1. Z KUŞAĞINDA DİNİ ŞÜPHE	46
3.1.1. Z Kuşağında Dini Şüphe Deneyimi	47
3.1.1.1. Z Kuşağında Dini Şüphenin Kaynakları.....	47
3.1.1.1.1. Sosyal Kaynaklar	48
3.1.1.1.2. Bireysel Kaynaklar	53
3.1.1.1.3. Teolojik Kaynaklar	55
3.1.1.2. Dini Şüphe Süreci.....	57
3.1.1.2.1. Duygusal Değişim.....	58
3.1.1.2.2. Bilişsel Değişim.....	59
3.1.1.2.3. İnançsal Değişim.....	60
3.1.1.3. Dini Şüphenin Konusu	60
3.1.1.4. Dini Şüpheyle Başa Çıkma Yolları	65
3.1.1.4.1. Dini Şüphe İle Başa Çıkarken Kullanılan Yöntemler.....	66
3.1.1.4.2. Dini Şüphe İle Başa Çıkarken Kullanılan Motivasyonel Destek Mekanizmaları	68
3.1.2. Dini Şüphenin Sonucu.....	71
3.1.2.1. İnançsal Sonuçlar.....	71
3.1.2.1.1. Dine Yakınlaşma.....	72
3.1.2.1.2. Dinden Uzaklaşma.....	72
3.1.2.2. Duygusal Sonuçlar.....	72
3.1.2.2.1. Güven.....	73

3.1.2.2.2. Tatmin Olma Arzusu	73
3.1.2.2.3. Günahkar Hissetmeme	73
3.1.2.3. Bilişsel Sonuçlar	74
3.1.2.3.1. Olgunlaşma	74
3.1.2.3.2. Bilinçlenme	74
3.1.2.3.3. Akademik Başarı.....	75
3.1.2.4. Ahlaki Sonuçlar	75
SONUÇ.....	76
KAYNAKÇA	78
EKLER.....	83
EK 1. Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu	83
ÖZGEÇMİŞ.....	86

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****Z KUŞAĞINDA DİNİ ŞÜPHE****Şeyma Nur KAYACAN****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Muhammed KIZILGEÇİT****2023, 86 sayfa****Jüri: Prof. Dr. Muhammed KIZILGEÇİT****Dr. Öğr. Üyesi Nimet FERAH****Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÇAKMAK**

İnsanlar yaşadıkları dönemden sosyal, politik, ekonomik ve kültürel olarak etkilenirler. Özellikle bazı yaşanan önemli toplumsal olaylar o döneme şahit olmuş insanlar üzerinde bazı ortak etkiler bırakabilmektedir. Bu ortak yaşantı ve sonucundaki ortak bilinç kuşak kavramıyla açıklanmaktadır. Kuşak, aynı zaman diliminde yaşamış ve ortak tarihsel olaylara şahit olmuş toplumsal bir grubu tanımlamaktadır. Bu çerçevede toplumda meydana gelen değişimler belirgin özelliklere sahip olan bir kuşak oluşturabilirken bu kuşaklar üzerinden toplumsal değişimin nasıllığı da öğrenilebilmektedir. Bu bağlamda Z kuşağının yani dijital yerlilerin teknolojiyle olan yakın bağları onları dolayısıyla toplumu etkilemektedir. Bu etki ise yaşamın her alanında gözlemlenebilmektedir. Özellikle Z kuşağı ve din konusu günden güne önem kazanmaktadır. Bu araştırmada ise din konusunun temeli olan dini şüphe olgusu Z kuşağı çerçevesinde incelenecektir. Z kuşağının dini şüphe deneyimi, dini şüphenin konusu ve bu şüphe sürecinin bireye yansımaları ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bu amaç çerçevesinde araştırma nitel araştırma metodlarından fenomenolojik desene uygun olarak yürütülmüştür. Veri toplama yöntemi olarak görüşme yöntemi seçilmiş veri toplama aracı olarak ise yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Araştırma verileri ise ölçüt örnekleme yöntemi kullanılarak Erzurum’da yaşayan Z kuşağına mensup olan ve dini şüphe sürecini deneyimlemiş 9 kişiden oluşan çalışma grubundan elde edilmiştir. Veriler içerik analizi yöntemiyle kodlara ve temalara ayrılarak rapor edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Z kuşağı, Dini Şüphe

ABSTRACT**MASTER THESIS****Z KUŞAĞINDA DİNİ ŞÜPHE****Şeyma Nur KAYACAN****Advisor: Prof. Dr. Muhammed KIZILGEÇİT****2023, 86 pages****Jury: Prof. Dr. Muhammed KIZILGEÇİT****Assist. Prof. Dr. Nimet FERAH****Assist. Prof. Dr. Ahmet ÇAKMAK**

People are affected socially, politically, economically, and culturally by the period in which they live. In particular, some important social events may have some common effects on people who witnessed that period. This common experience and the resulting common consciousness are explained by the concept of generation. Generation defines a social group that lived in the same time period and witnessed common historical events. In this context, while the changes in the society can create a generation with distinctive features, it is also possible to learn how the social change is through these generations. In this context, the close ties of the Z generation, the digital natives, with technology affect them and therefore the society. This effect can be observed in all areas of life. Especially the Z generation and the issue of religion are gaining importance day by day. In this research, the phenomenon of religious suspicion, which is the basis of religion, will be examined within the framework of Generation Z. In this research, it is aimed to reveal the religious doubt experience of the Z generation, the subject of religious doubt and the reflection of this doubt process on the individual. Within the framework of this purpose, the research was carried out in accordance with the phenomenological pattern, one of the qualitative research methods. Interview was chosen as the data collection method, and a semi-structured interview form was used as the data collection tool. The research data, on the other hand, were obtained from the study group consisting of 9 people, who were members of the Z generation living in Erzurum and experienced the process of religious doubt, using the criterion sampling method. The data were reported by dividing codes and themes by content analysis method.

Keywords: Psychology of Religion, Generation Z, Religious Doubt

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

BAP	: Bilimsel Araştırma Projeleri
DKAB	: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Vb.	: Ve benzeri
TDK	: Türk Dil Kurumu

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. Çalışma Grubunun Özellikleri	40
--	----

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Z Kuşağında Dini Şüphe.....	46
Şekil 2. Dini Şüphenin Kaynakları	47
Şekil 3. Dini Şüphe Süreci	57
Şekil 4. Z Kuşağında Dini Şüphe Konuları	60
Şekil 5. Dini Şüphe ile Başa Çıkma Yolları	66
Şekil 6. Dini Şüphenin Sonuçları	71

ÖN SÖZ

21. yüzyıl teknolojik anlamda pek çok yeniliğe şahit olmuştur. Yenilik olarak varsaydığımız icatlar ve gelişmeler toplumsal anlamda da birtakım değişimlerin meydana gelmesinin temel sebebidir. Özellikle internetin günlük hayata girmesi ve iletişim araçlarının yaygınlaşması toplumun neredeyse her ferдинin kitle iletişim araçlarına sahip olmasına, bilginin daha önce hiç olmadığı kadar hızlı yayılmasına ve insanlar arasındaki zaman, mekan sınırının ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Burada ifade edilen değişimler görünür ve herkes tarafından fark edilebilir olması bakımından ortaktır. Şöyle ki, internet ve telekomünikasyon cihazlarının insan yaşamını ne yönde değiştirdiği sorusunun en belirgin ve somut cevaplarıdır. Ancak ne yazık ki bu değişimin çerçevesi bu cevaplarla sınırlı değildir. Toplum da bireyler aracılığıyla bu değişimden etkilenir. Dönemin ortak ruhu aynı toplumda yaşayan bireyleri etkileyerek birtakım tutum, düşünce ve davranış örüntüleri oluşturur. İşte bu noktada belirli dönemlerde yaşanan değişikliğin toplum bazında mahiyetini daha iyi anlamak adına kuşak kavramı oldukça önemlidir.

Ortak zaman ve mekanın ruhundan beslenmiş insan topluluklarının çatı kavramı olan kuşak geçmişten günümüze neyin nasıl değiştiğini anlamak ve bu değişim üzerinden geleceği şekillendirmek açısından dikkate alınması gereken bir araştırma alanıdır. Özellikle son zamanlardaki hızlı değişimler, kazanılan farklı alışkanlıklar bireylerin duygu ve düşünce dünyasını değiştirmekte ve bu değişimlerde farklı yönlerden topluma yansımaktadır. Dönemin ruhu aynı zamanda kişinin dini anlayış ve kavrayış şeklini de etkilemektedir. Özellikle son zamanlarda Z kuşağı deist mi? şeklindeki başlıklar Türkiye gündemini meşgul etmektedir. Bu soruya uygun cevabın verilebilmesi için ise bu sorunun temel sebeplerinin incelenmesi faydalı olacaktır. Şöyle ki, bulanık bir su var ve bulanık su Z kuşağının dine karşı tutumunu temsil ediyor. Çeşitli araştırmalarda bu kuşağın farklı bir din anlayışına sahip olduğunu ifade etmektedir. Ancak iyi bir durum tespiti yapmak için suyun ne kadar bulanık olduğunu ölçmek yerine yani Z kuşağının ne kadar dindar ne kadar deist olduğunu ölçmek yerine suyun niçin bulanık olduğunu yani niçin farklı anlayışlara sahip olduğunu ortaya koymak gerekmektedir. İşte bu amaçla, dini yönelim, anlayış ve kavrayışta adeta mihenk taşı olan dini şüphe olgusu bu araştırmanın temel kavramlarından. Z kuşağının dini şüphe sürecini incelediğimiz bu araştırmada Z kuşağı-din ilişkisi sebepler çerçevesinde ele alınmıştır.

Bu tez çalışması dört temel bölümden oluşmaktadır. Kavramsal çerçeve bölümünde konuyla ilgili kavramlar detaylı bir şekilde sunulmuştur. Yöntem bölümünde araştırmanın yapılma süreci şeffaf bir şekilde gözler önüne serilmiştir. Bulgular ve tartışma bölümünde elde edilen veriler tartışılarak sunulmuştur. Sonuç bölümünde ise bulgular öz bir şekilde sunulmuştur.

Bu çalışmanın gerçekleşmesinde maddi imkan (15.507.375 TL) sağlayan Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) birimine katkılarından dolayı teşekkür ederiz. Çalışma verilerini elde ettiğim, gönüllü olarak çalışmaya katkı sunan genç arkadaşlarıma teşekkür ederim. Çalışma sürecinde destek olan ve verdiği fikirlerle zihnimi aydınlatan hocam Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÇAKMAK'a ve bu süreçte bana motivasyon veren ve sorularıma cevaplar bulan Arş. Gör. Yakup UZUNPOLAT'a teşekkür ederim. Nihayetinde tez yazım süreci öncesinde çeşitli çalışmalar yaptırarak beni tez için hazır hale getiren, tez yazım aşamasında desteğini görünür şekilde hissettiren, her düştüğümde nasıl kalkacağımı bana öğreten, yazım aşamasında girdiğim kavramsal çıkmazlarda bana kapı olan, tez yazım sürecinde bana uygun çalışma ortamı sunan danışmanım Prof. Dr. Muhammed KIZILGEÇİT'e teşekkürlerimi sunarım. Tez savunma sürecinde desteğini sunan kıymetli Jüri Dr. Öğr. Üyesi Nimet FERAH'a teşekkürlerimi sunarım. Ve tabii ki maddi ve manevi anlamda benim gelişimimde katkısı olan değerli babam Mehmet KAYACAN ve annem Fatma KAYACAN'a ve aileme sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca özellikle veri toplama sürecinde çokça yardımcı olan kardeşim Büşranur KAYACAN'a yardımlarından ötürü teşekkür ederim.

Hasılı kelim bu çalışmanın nihayetlenmesi için bana fırsat veren Yüce Rabbime sonsuz şükürler olsun.

Erzurum – 2023

Şeyma Nur KAYACAN

GİRİŞ

Kuşak çalışmaları geçmişi anlamlandırma ve geleceği şekillendirmek açısından oldukça önemlidir (Kuran, 2020:18). Toplum, kültür, din ve coğrafya insanın tutum, davranış ve düşüncelerini etkilemektedir (Demir, 2022: 114). Kuşak kavramı da tam olarak bu etki çerçevesinde anlam kazanmaktadır. Şöyle ki; aynı zaman diliminde aynı toplumda yaşayan, aynı sorunlarla başa çıkmak zorunda kalan, aynı ödevlere muhatap olmuş bireylerin birtakım ortak tutum, davranış ve düşünce yapısına sahip olması beklendik bir durumdur. Bu beklendik ortak tutum, davranış ve düşünce örüntüleri bir kuşağı yani aynı zaman dilimlerinde doğmuş, aynı yerde yaşamış ve aynı kültürel ortamı solumuş bireylerden oluşan gruba tanımak ve anlamak açısından önemlidir. Kuşak çalışmaları sayesinde kuşakların sahip olduğu özgün özellikler belirlenmekte ve bu özelliklerin açığa çıkmasını sağlayan toplumsal ve kültürel şartlar saptanmaktadır. Tüm bunların neticesinde kuşakların sahip olduğu ortak tutum, davranış ve düşünceler anlamlandırılmaktadır.

Kuşak çalışmaları ayrıca toplumsal değişimi anlama açısından önemlidir. Toplumu kuşaklar çerçevesinde inceleyerek bir kuşaktan diğer kuşağa nelerin değiştiğini görmek mümkün olabilmektedir (Demir, 2022: 114). Özellikle söz konusu toplum ve değişim olduğunda X, Y ve Z kuşakları gibi küçük birimlere ihtiyaç duyulmaktadır. Değişim günden güne gerçekleşmediği gibi yüzyılların ani bir sonucu da değildir. Toplumsal değişim yavaş yavaş ve etkisini hissettirerek gerçekleşmektedir. Toplumsal değişimi doğru bir şekilde belirlemek için doğru zamanda çeşitli analizler yapmak gerekmektedir. Yani geleceğe yönelik yeterli yordama gücüne sahip olmadan konuşmak nasıl fayda sağlamıyorsa kritik zaman geçtikten sonra yapılacak durum tespitleri de artık olanı değiştirme gücüne sahip olmadığı için faydası kısıtlı olacaktır. Ancak herhangi bir olgu ya da durum meydana gelirken bu durum ya da olgu oluş süreci içerisindeyken yapılacak olan araştırma bu olgu ya da durum son bulduktan sonra yapılacak olan araştırmadan daha değerli olabilmektedir. Şöyle ki kritik zaman içerisinde yapılan bir kuşak araştırması sayesinde toplumsal değişim zamanında fark edilebilir ve bu değişime yönelik yapılacak çalışmalar bu değişime etki edebilir.

Günümüzün popüler kuşağı olan Z kuşağı hem farklı deneyimler yaşadığı için hem de çeşitli politik söylemlere konu olduğu için Türkiye gündeminden düşmemektedir. Bir

yandan genç nüfusun oylarına talip olan siyasilerin çizdiği çerçeveye sığmayan Z kuşağı, diğer yandan deizm ile anılan Z kuşağı sosyal medyada ciddi yankı uyandırmaktadır. Ancak işin özüne inildiğinde o dikkat çekici başlıkların altında çok farklı hikayeler olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye’de Z kuşağının politik bağlamlarda konu olması çok doğaldır çünkü Z kuşağı günümüzde ciddi bir seçmen kitlesini oluşturmaktadır. Ancak Z kuşağı dinsiz, Z kuşağı deist gibi söylemler gerçeği yansıtmamaktadır (Yapıcı, 2020: 37). Bu söylemlerin temel sebebinin bu kuşağın dini yönelimlerini çokça dillendirmeleri olduğu görülmektedir. Şöyle ki her dönemde ve kuşakta farklı inançlara mensup bireyler bulunmaktadır. Ancak geçmişte azınlık denilen bu farklı inançlara mensup bireyler bu inançlarını dillendirmeyi tercih etmezken Z kuşağı bu durumu görünür şekilde ifade etmeyi yeğlemektedir (S. Korkmaz, 2022: 107). Z kuşağının inançlarını açıkça ifade etmesi onların çeşitli ithamlarla nitelendirilmesine kaynaklık etmektedir. Din ve inanç anlamında Z kuşağı birtakım özgün tutumlara sahip olabilir. geleneksel olanı reddeden olarak tanınan ve çokça eleştiren Z kuşağının dine karşı tutumu bu sorgulamalar çerçevesinde şekillenmektedir. Bu noktada bu kuşağın dini şüphe deneyimini ortaya koymak bu kuşağı anlamak açısından önem arz etmektedir.

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

21. yüzyılda yaşanan ve teknolojik gelişmelerin sebep olduğu ani ve hızlı değişimler çoğu zaman değişimi fark edememe ve anlayamama durumuyla sonuçlanmaktadır. Nitekim, Türkiye’nin yerel gündemindeki Z kuşağı dindar mı? Z kuşağı deist mi? Z kuşağının siyasi eğilimi nedir? gibi Z kuşağını bir çerçevenin içine sığdırmaya çalışan temel başlıklar, Z kuşağını anlamaya çalışmak yerine bu kuşağı biçimlendirilmiş bazı kalıplara uydurma çabasının temel örneklerini oluşturmaktadır. Oysaki öncelikle sorulması gereken sorular: “Z kuşağı” kavramı ile anlatılmak istenen nedir? “Z kuşağı” kavramı kimler için kullanılır? Z kuşağına mensup bireylerin belirgin ortak özellikleri nelerdir? gibi Z kuşağını anlamaya yönelik olmalıdır. Bu bağlamda Z kuşağını belirli çerçevelere sığdırmak yerine onların çerçevesini anlamak amacıyla yürütülen bu çalışmanın temel konusu Z kuşağının dine yönelik tutumunu dini şüphe kavramı çerçevesinde temel düzeyde ortaya koymaktır.

Araştırmanın temel amacı Z kuşağının dini şüphe sürecini nasıl deneyimlediğini ve bu şüphe sürecinin bireye nasıl yansıdığını keşfetmektir. Bu çerçevede araştırmanın

problem cümlesi “Z kuşağında dini şüphe deneyimi ve şüphe sürecinin bireye yansıması nasıldır?” şeklindedir. Bu araştırmada yukarıdaki temel problem cümlesi çerçevesinde aşağıdaki sorulara da cevap aranmaktadır:

- Z kuşağının dini şüphe süreci nasıl başlar ve devam eder?
- Z kuşağında dini şüphenin konuları nelerdir?
- Z kuşağı dini şüpheyile başa çıkma süreci nasıldır?
- Z kuşağında dini şüphe deneyiminin bireye yansıması nasıldır?

II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Kuşakların yaşadığı özel toplumsal olaylar, farklı ebeveyn tutumları, teknolojik gelişmeler vs. bir kuşağın duygu, düşünce ve davranışlarını etkilemektedir. Bu etkilerden dolayı kuşaklar birbirinden farklılaşmaktadır. Bu çerçevede Z kuşağı tanımlamaları özellikle “dijitalleşme” kavramı çerçevesinde yapılmaktadır. Z kuşağı olarak tanımlanan bireylerin en temel özelliği dijital bir dünyaya doğmaları ve teknolojiyi çok iyi kullanmalarıdır. Diğer kuşaklardan teknoloji kullanımıyla ayrılan Z kuşağı aynı zamanda edindiği birtakım beceriler ve kazandığı bakış açısıyla da farklılaşmaktadır. Bu farklılaşmanın Z kuşağının bireysel ve sosyal hayatına çeşitli şekillerde yansıması gerektiği tahmin edilmektedir. Bu çerçevede Z kuşağının dini tutumunun ve dindarlık algısının diğer kuşaklarla kıyaslandığında farklılaştığı çeşitli çalışmalarla ortaya konmuştur (Aydın, 2020; Altıparmak, 2021; Gökçe, 2021; S Korkmaz, 2022). Ayrıca Z kuşağının deizme yöneldiğini ve bu yönelime dini şüphenin kaynaklık ettiği de bulgulanmıştır (Çalışkan, 2021). Bu çerçevede Z kuşağında görülen bu farklılık durumunun anlaşılabilmesi için odaklı çalışmalara ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Alanyazında dini tutum ve dindarlık olgularının anlaşılmasında temel olarak görülen dini şüphe deneyimi ile alakalı Z kuşağı ekseninde gerçekleştirilen herhangi bir çalışma ile karşılaşılmamıştır. Bu sebeple bu çalışma hem Z kuşağının dini şüphe deneyimini ele alan ilk çalışma olduğu için hem de alanyazının atıf yaptığı boşluğu dolduracağı için önem arz etmektedir. Ayrıca, Z kuşağının dini şüphe sürecini, bu şüphenin konularını ve bu şüphe sürecinin bireye nasıl yansıdığını bilmek bu kuşakla din çerçevesinde etkili iletişim kurmak için faydalı olması beklenmektedir. Araştırma bu amaca hizmet ederek topluma katkı sunabilir.

III. ARAşTIRMANIN SAYIL TILARI, KAPSAMI VE SINIRLARI

Bu araştırmada elde edilen veriler, görüşme yapılan kişilerden alınan bilgilerin doğru olduğu varsayımına dayanmaktadır. Ayrıca veri toplama aracının ve veri toplama yönteminin Z kuşağında dini şüphe sürecini, konusunu ve sonucunu ortaya çıkaracak nitelikte olduğu varsayılmaktadır. Katılımcıların soruları güvenilir ve tarafsız bir şekilde cevapladığı varsayılmıştır.

Bu araştırma Z kuşağında dini şüphe sürecini anlama, dini şüphenin konusunu saptama ve dini şüphe sürecinin bireyi nasıl aksettiğini ortaya çıkarmakla sınırlıdır. Araştırma verilerini elde etmek için Z kuşağından olan kişilerle görüşme yapılmıştır. Bu araştırma Z kuşağından dini şüphe sürecini yaşadığını düşünen ve araştırmaya gönüllü olarak katılan görüşmecilerle ve onların görüşme esnasında aktardığı yaşantı ve deneyimlerle sınırlıdır. Araştırmada elde edilen verilerin yansıttığı bilgiler araştırmanın yapıldığı zaman ile sınırlıdır (Eylül – Kasım 2021).

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde araştırmanın temel kavramları hem tarihsel hem de kavramsal olarak detaylı bir şekilde incelenmiş ve raporlaştırılmıştır. Öncelikle kuşak kavramı ele alınmış ve daha sonra dini şüphe kavramına geçiş yapılmıştır. Konuyla alakalı literatür taraması ise bu iki kavramdan sonra gelmektedir. Burada temel amaç öncelikle kavramların anlaşılmasını sağlamak ve ardından yapılan çalışmaları sunmaktır.

1.1. KUŞAK

Kuşak kavramı aynı zaman aralıklarında doğmuş, aynı dönem koşullarında yaşamış benzer sorunlarla karşılaşmış ve benzer sorumlulukları taşımış kişi topluluğunu tanımlamaktadır (*Türk Dil Kurumu Sözlükleri*, 2022). Sosyolojik olarak yapılan kuşak tanımlarında ise özellikle ortak zaman olgusuna vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu minvalde Marshall (1999: 439), kuşağı “toplumun yaklaşık olarak aynı zamanlarda doğan üyelerinden oluşan yaş gruplarının bir biçimi” olarak tanımlamıştır. Bu tanımlardan hareketle kuşağın aynı zaman diliminde yaşamış ve ortak tarihsel olaylara şahit olmuş toplumsal bir grubu ifade ettiği söylenebilmektedir.

Kuşak kavramı tarihsel köken açısından incelendiğinde ise kimilerine göre Eski Mısır uygarlığına kimilerine göre ise Antik Yunan medeniyetlerine kadar uzanmaktadır (Joshi vd., 2011: 179; Kuran, 2020: 26). İbn-i Haldun’un Mukaddime eserinin kuşak çalışmalarına öncü olduğu belirtilmektedir (Kuran, 2020: 27). August Comte ise sosyal ilerleme sürecini kuşaksal değişim olarak tanımlamakta ve her başarılı kuşağın eski kuşağın düşünce ve geleneklerini takip etmek yerine yeni fikir ve uygulamalar getirmesi gerektiğini düşünmektedir (National Academies of Sciences, Engineering, 2020: 39). Modern anlamda kuşaklarla ilgili ilk bilimsel çalışma ise Mannheim tarafından yapılmıştır. “Kuşakların Problemi (The Problem of Generations)” adlı makalesinde kuşakların sosyal hareketliliği anlamada önemli bir yere sahip olduğunu söylemektedir (Mannheim, 1928). Mannheim’den sonra Gasset nesillerle ilgili kavramları ele aldığı Modern Tema (The Modern Theme) adlı eserinde Mannheim’in kuşaklarla ilgili ortaya

koyduğu yaklaşımdan beslenerek kendi çalışmalarını oluşturmuştur (S. Korkmaz, 2022: 24).

1980 yılına gelindiğinde Marshall (Marshall, 1983), kuşaklarla alakalı kavramların daha iyi anlaşılmasına öncü olabilecek bir çalışma ortaya koymuştur. “Kuşaklar, Yaş Grupları ve Topluluklar: Kavramsal Farklılıklar (Generations, Age Groups and Cohorts: Conceptual Distinctions)” isimli çalışmasıyla kuşak ve yaş kavramının tanım ve kapsamlarının belirsiz olmasından kaynaklanan sorunlara değinmekte ve bu kavramların tanımlarını netleştirmeyi hedeflemektedir. Sonraki süreçte ise Kertzer ve Pilcher gibi isimler Mannheim’in çalışmaları çerçevesinde birtakım araştırmalar yürütmüşlerdir (S. Korkmaz, 2022: 26).

Kuşak tanımı ortaya konulurken alanyazında biyolojik ve sosyolojik tanımlar şeklinde bir ayrım mevcuttur. Biyolojik açıdan kuşak, ebeveyn ile çocuğunun arasındaki yaş farkını ifade etmektedir. Dolayısıyla her 20-25 yıl aralığında yeni bir kuşak var olmaktadır (Akdemir vd., 2015). Fakat bu yaş aralığı her dönem için geçerli ve sabit değildir. Şöyle ki değişen çalışma koşulları, kadının iş dünyasındaki rolünün artması ve kariyer planları toplumsal yapıyı etkilemekte ve bu etkide geç evlenme ve geç ebeveyn olma gibi durumları doğurmaktadır. Bu sebeplerden ötürü günümüzde ebeveyn-çocuk arasındaki yaş farkı 31’e çıkmıştır (Aka, 2017: 12; Odabaşı, 2016: 43). Bu yaş farkının geçmişten günümüze artması ve artacağına da ön görülmesi biyolojik kuşak tanımlamalarının yeterli olmadığını düşündürmektedir çünkü kuşak kavramının kapsadığı zaman dilimi genişledikçe yapılacak olan tanımlar yüzeyselleşmeye başlayacaktır (Aka, 2017: 12).

Sosyolojik tanımlara göre ise kuşak, belirli zaman diliminde dünyaya gelmiş, toplum içerisinde yaşanan sosyal, politik, ekonomik ve dini olaylardan etkilendiği için birtakım benzer sorumluluğu bulunan; ortak değer, inanç ve davranış örüntüsüne sahip grupları ifade etmektedir (Mannheim, 1952; Aka, 2017: 12). Bu tür tanımlarda önemli olan kişinin geçirdiği yaş aralığı değil toplumun geçirdiği süreçtir. Temel kanı ise toplumun geçirdiği her süreç bireyin duygu, düşünce ve davranışını etkileyerek bireyin bir zihniyet oluşturmaya katkı sunar. Dolayısıyla aynı zaman diliminde aynı toplumsal süreçlere tanık olan insanlar benzer özellikler göstererek bir kuşak kapsamında değerlendirilmektedir.

Kuşak kavramı özellikle sosyolojik açıdan üzerinde durulması gereken bir olgudur. Mannheim'e göre kuşak kavramı aynı tarihsel ve toplumsal zaman diliminde doğan, ortak kültürü paylaşan çağdaş insanlar grubudur (Mannheim, 1928 akt. Altıparmak, 2021). Mannheim'e göre kuşak kavramından bahsedebilmek için beş unsura ihtiyaç duyulmaktadır (Mannheim, 1928: 292; Aka, 2017: 19):

- *“Kültürel süreç içerisinde devamlı yeni katılımcılar ortaya çıkması,*
- *Bu süreçte eski katılımcıların sürekli kaybolması,*
- *Herhangi bir kuşağın üyeleri, sadece tarihsel sürecin zamansal olarak sınırlı bir bölümüne katılabilmesi,*
- *Birikmiş kültürel mirasın aktarılması için sürekli nedenlerin gerekmesi,*
- *Kuşaktan kuşağa geçişin devamlı bir süreç olarak devam etmesidir.”*

Bu temel unsurlar toplum içerisindeki hareketliliğe odaklanarak bu hareketliliğin başlatıcı faktörü ve aynı zamanda bu hareketlilikten etkilenen faktör olarak kuşak kavramını anlaşılır kılmaktadırlar. Şöyle ki toplum içerisinde sürekli bir yer değişim durumu mevcuttur. İnsanlar doğar, büyür, yaşlanır ve ölürlür. Bu bağlamda doğum ve ölüm kavramı ise sadece insana mahsustur. Toplum tüm doğumlara ve ölümlere rağmen varlığını sürdürür. Yeniden var olmaz ya da bir anda yok olmaz. Ancak bu hareketlilik hali toplumun değişimine sebep olabilir. İşte bu değişim yeni kuşakların gelmesi ve eski kuşak üyelerinin tarih sahnesinden çekilmesiyle açıklanabilmektedir. Fakat bu hareketlilik keskin dönüşüm şeklindeki bir değişimi ifade etmemektedir. Sahip olunan kültürel miras kuşaktan kuşağa aktarılıp korunmakla beraber bu hareketlilik sonucu toplumsal yapı çizgisinde birtakım kıvrımlar oluşmaktadır ki işte bu kıvrımların anlaşılması noktasında kıvrımın başlama çizgisi ve devam seyri, kuşak olgusu ve çalışmalarıyla saptanabilmektedir.

Manheim (1928: 302-303) kuşak kavramını tanımlarken biyolojik faktörlerin yani rakamsal tarihi sınırlandırmaların yanı sıra üç önemli sosyal faktörün anlaşılması gerektiğine de vurgu yapmaktadır. Bu sosyal faktörler; “kuşak konumu (generation status)”, “gerçeklik olarak kuşak (generation as actuality)” ve “kuşak birimi (generation unit)” olarak adlandırılmıştır (Aka, 2017: 13):

- Kuşak statüsü (generation status) kavramı ile bireylerin aynı gelişim süreci içerisinde paylaştıkları ortak sosyal konuma vurgu yapılmaktadır. Bireylerin aynı toplumsal ve tarihsel bağlamda doğmaları ve benzer olayları aynı gelişim evresinde tecrübe etmeleri bu bireylerin aynı kuşağa mensup olmaları için sosyal bir gerekçe olarak görülmektedir.
- Gerçeklik olarak kuşak (generation as actuality) kavramı aynı kuşağa mensup olan üyelerin aynı sosyal olaylardan aynı ya da birbirine yakın düzeylerde etkilenmiş olmalarını, aynı sorunlara çözüm aramış, aynı sorumluluklara sahip olmuş ve aynı sıkıntıları yüklenmiş olmalarını ifade etmektedir. Bu minvalde aynı ülkede ücra bir köyde yaşayan bir birey ile şehrin merkezinde ve tüm toplumsal olayların içinde yaşayan bir bireyi aynı kuşak başlığı altında ele alamayız.
- Kuşak birimi (generation unit) kavramı ise aynı kuşak üst başlığı altında ortak sosyal deneyimler çerçevesinde toplum içerisinde oluşan alt gruplardır. Bu gruplar aynı kuşaktan olup aynı toplumsal olayları teneffüs edip bu olaylara karşı farklı reaksiyon vermektedirler. Bu duruma Türkiye özelinde X kuşağının sağ-sol birimleri örnek olarak verilebilmektedir.

Mannheim'den sonra Strauss ve Howe, İbn-i Haldun'un fikirlerinin kaynaklık ettiği jenerasyonel sistemler teorisini geliştirmişlerdir (Kuran, 2020: 27). Bu teorinin dayandığı temel tez nesillerin döngüsel ve belirli olarak birbirini takip ettiğidir. Her nesil kendinden önceki neslin tutum ve davranışlarından etkilenecek bu davranışlarla güdümlü yeni bir davranış modeli oluşturur ve bu yeni modeller 4 nesil ile sınırlıdır. Dördüncü nesil kendinden sonraki nesli güdümlenerek bu yeni neslin birinci nesle benzemesini sağlar böylece 80-100 yıl aralığında nesiller bir döngüyü tamamlarlar (Altıparmak, 2021: 5-6). Her neslin sahip olduğu bir arketip vardır bunlar sırasıyla: Kahin (prophet), Göçebe (Nomad), Kahraman (Hero) ve Sanatçı (Artist) olarak belirlenmiştir (D. Korkmaz, 2022: 11).

Bu jenerasyonel kuşak teorisinde dört temel nesil bulunmaktadır:

- a- Birinci Nesil - Yükseliş - Kahin: Sosyal düzenin devamlılığına olan talep fazladır. Kurumsal yapılar güçlü bireysellik zayıftır. Baby boomer kuşağı bu nesle örnek olarak verilebilir.

- b- İkinci Nesil - Uyanış - Göçebe: Sosyal düzen hala eksiksiz devam etmektedir ancak sosyal düzene dair talepte azalma görülür. Özerklik bu nesilde artar. Kurumlar güçlerini kaybetmeye başlarken bireyselliğe yönelik talep artar. X kuşağı bu nesle örnek olarak verilebilir.
- c- Üçüncü Nesil - Çözülme - Kahraman: Sosyal düzen ve bu düzene yönelik ilgi git gide azalmaktadır. Kurumlara yönelik güven oldukça zayıftır. Toplumsal kargaşa yaygındır. Y kuşağı bu neslin özelliklerini taşımaktadır.
- d- Dördüncü Nesil - Kriz - Sanatçı: Bu nesilde sosyal düzen yok denecek kadar azalmıştır ancak artık düzene yönelik talep artmıştır. Yurttaşlık bilinci insanlarda canlanmıştır. Z kuşağının bu nesilden olduğu düşünülmektedir. Bu nesilden sonra tekrar birinci nesil gelecektir.

Strauss ve Howe, kendilerinden önceki John Stuart Mill, August Comte, Karl Mannheim ve Ortega Gasset gibi birçok kuşak araştırmacısının görüşlerini harmanlayarak bir kuşak tanımı oluşturmuştur. Bu tanıma göre yeterli ve kapsamlı bir kuşak tanımı ortak tarihten, ortak inanç ve davranışlardan ve aidiyet algısından oluşmalıdır (Altıparmak, 2021: 5-6).

1.1.1. Kuşak Çalışmalarına Yönelik Yapılan Eleştiriler

Kuşak çalışmalarını eleştirenlerin öne sürdüğü gerekçelerin başında biyolojik gelişim süreci gelmektedir. Bu varsayıma göre bir takım değer yargılarının, tutum ve davranışların, inançların ve eğilimlerin değişimi kuşaklardan çok yaş ve deneyim gibi biyolojik gelişimin temel işlevleridir. Kuşak çalışmalarına yönelik yapılan eleştiriler üç ana başlık altında sınıflandırılabilir; ayırt edilemezlik, genellenemezlik ve popülerlik.

Ayırt edilemezlik ile ifade edilen kuşak kavramının yaş, tarihsel dönem ve kohort kavramlarından ayırt edilememesi ve bundan dolayı sebep-sonuç ilişkisinin sağlam bir zeminde kurulamamasıdır. Burada yaş ile bireylerin yaşam seyrindeki biyolojik değişim ve olgunlaşmadan kaynaklanan farklılıklar; tarihsel dönem ile belirli, özel ve önemli tarihi dönemlerin etkisiyle meydana gelen farklılıklar; kohort ile aynı dönemde doğmuş, benzer sıkıntıları yaşamış görece olarak küçük bir gruba ait olmadan kaynaklanan farklılıklar ifade edilmektedir (Gülbüz, 2015: 42).

Genellenemezlik ise kuşaklarla ilgili ortaya konan analizlerin o kuşağa mensup olan herkesi kapsayamayacağı ve kuşak araştırmalarının yapılan ülke ya da toplum ile sınırlı olup evrensel olamayacağıdır. Kuşak çalışmaları çerçevesinde aynı tarihte aynı toplumda yaşamış aynı sosyal havayı teneffüs etmiş tüm bireylerin radikal bir şekilde aynı özellikleri taşıdığı söylenememektedir (Robbins & Judge, 2012: 148 akt. Aka, 2017: 9-10). Bu eleştiriye binaen kuşak araştırmacıları kuşak kavramı altında yer alan özelliklerin o kuşağa ait tüm insanlar için geçerli olamayacağını kabul etmekle beraber bir kuşağın sahip olduğu birtakım nitelikleri belirlemenin temel amacı belirgin ortaklıklar aracılığıyla elde edilen kuşağa özgü “soyut ideal tipler” oluşturmaktır. Bu tiplerin herkesi kapsama iddiası bulunmamaktadır (Demir, 2022: 114). Örneğin, daha çok ABD iş ve toplum merkezli yürütülen kuşak çalışmaları ABD dışındaki toplumlar için uygun değildir (Gürbüz, 2015: 40).

Bir diğer eleştiri ise kuşak araştırmalarının zamanla popüler bir araştırma alanına dönüşmesidir (Gürbüz, 2015: 40). Kuşak çalışmalarının bilimsellikten ziyade popülerlik ekseninde ilerlediği düşünülmektedir. Bu düşünce ise kuşakların değerleri ve farklılıkları ile ilgili çok az çalışmanın olması, kuşak farklılıkları ile ilgili yapılan çalışmaların birbirleriyle tutarlı olmaması, kuşak farklılıkları ile ilgili yapılan görgül çalışmaların bu farklılıkların temel sebebine ulaşamaması ve kuşakların farklı tutum ve değerlere sahip olduğu iddiasının bilimsel araştırmalardan ziyade çeşitli anlatım ve gözlemlere dayalı olması görüşleriyle desteklenmektedir (Aka, 2017: 9-10).

1.1.2. Kuşak Sınıflamaları

Dünya’da çeşitli kuşak sınıflamaları bulunmakla beraber tek tip bir kuşak sınıflamasından bahsetmek ya da tek tip bir kuşak sınıflaması yapmak kuşak çalışmalarının temel felsefesine aykırıdır. Kuşak çalışmalarında temel hedef toplumun toplum olarak geçirdiği önemli olaylar çerçevesinde ve bu olayların etkileri gölgesinde bir sınıflama yapmaktır. Her bir toplumun geçirdiği sosyal, siyasi, ekonomik ve dini süreçler farklılık göstereceği için yapılan sınıflamalarda toplumlara özgü olmalıdır (Nacak, 2019: 15).

Son zamanlarda yapılan kuşak sınıflandırmaları Amerikan toplumuna göre biçimlenmiş sınıflandırmalardır. Bu sınıflandırmalarda yerel kodların kullanılmamasının

temel sebebi olarak küreselleşme olgusu gösterilmektedir. Şöyle ki teknolojik gelişmeler sayesinde bölgesel ve ulusal çeşitlilikler ortadan kalkmakta ve gün geçtikçe aynı zaman diliminde farklı toplum ve coğrafyada yaşayan kuşaklar birbirine daha çok benzemektedirler (Sönmez, 2016: 99). Hatta Türkiye’de Y kuşağıyla ilgili yapılan bir araştırmada Türkiye’nin Y kuşağı ile ABD’nin Y kuşağı (1980-1995) arasında sadece 3 yıllık bir fark olduğu bulgulanmıştır. Bu araştırma 9 temel özellik üzerinden yürütülmüş ve bu 9 özelliikle aynı özelliklere sahip olan insanların Türkiye’de 1983-1995 yılları arasında doğduğu tespit edilmiştir. Bu araştırmaya göre farklı coğrafya ve toplumda yaşayan aynı kuşaklar arasındaki farklılıklar günden güne kapanmaktadır (Yüksekbilgili, 2015).

Bayhan (2019: 30) ise Amerika merkezli yapılan kuşak sınıflamalarının Türk toplumuna uygun olmadığını hatta X, Y ve Z şeklinde devam eden kuşak isimlerinin özünde herhangi bir anlama tekabül etmediği ve bu kuşak isimlerinin açıklayıcı olmamakla beraber sadece yaygınlaştığı için kullanıldığını ifade etmektedir. Her toplumun geçirdiği sosyal süreç ve bağlam farklılık göstermektedir. Bu farklılıklar, “kültürel görecelik” çerçevesinde birbirinden farklı sosyal bağlamlarda yetişen kuşakların aynı sınıflamaya tabi olamayacağını da açıklamaktadır. Bu sebeple Türk toplumunun toplumsal yapısı ve sosyal süreci dikkate alınarak yeni bir kuşak sınıflaması yapılmalıdır (Bayhan, 2019: 31).

- Sessiz Kuşak (Gazete Kuşağı, Cumhuriyet Kuşağı, Gelenekçiler), 1927-1945 arası doğanlar
- Bebek Patlaması Kuşağı (Radyo Kuşağı, 68 Kuşağı, Sandviç Kuşak, İdealist Kuşak), 1946-1964 arası doğanlar
- X Kuşağı (Televizyon Kuşağı, Özal Kuşağı, Pop Çağı Kuşağı, Bireycilik), 1965-1980 arası doğanlar
- Y veya Milenyum Kuşağı (İnternet Kuşağı, Ben Nesli, Bumerang Kuşağı) 1981-2000 yılları arasında doğanlar
- Z kuşağı (Akıllı Telefon Kuşağı, Sosyal Medya Kuşağı, Dijital Yerliler, Sanal Kuşak, AVM kuşağı) 2001-2020 arası doğanlar

1.1.3. Z Kuşığı

Z kuşığı tanımlaması herhangi bir özel anlam ifade etmemekle beraber Y kuşağından sonra gelen kuşak anlamında kullanılmaktadır (S. Korkmaz, 2022: 89). Z kuşığı pek çok farklı adlandırmalara da sahiptir. “Kristal kuşak” (Adıgüzel vd., 2014: 174), “i-nesli” (Twenge, 2018, ss. 21-25), “dijital yerliler” (Palfrey & Gasser, 2017: 1), “instant online (her zaman çevrimiçi)”, “derin duygusal” (Aka, 2017: 53) gibi isimler bu kuşak için kullanılan isimlerden bir kaçıdır.

Z kuşığı tanımlanırken kullanılan yıl aralığı araştırmacılara göre farklılık göstermektedir. Kimi kaynaklara göre Z kuşığı 1997-2012 yılları arasında doğanları (S. Korkmaz, 2022: 89), kimi araştırmacılara göre 1995-2012 yılları arasında doğanları (Twenge, 2018: 27), kimi araştırmacılara göre ise 2001-2020 arasında doğanları (Bayhan, 2019: 39) kapsamaktadır. Türkiye merkezinde yapılan pek çok araştırmada ise 2000 ve bu yıldan sonra doğanlara Z kuşığı denilmektedir (Altıparmak, 2021: 13). Bu araştırma Türkiye’de yürütüldüğü için araştırmada Türkiye’ye özel olarak tasarlanan kuşak sınıflaması baz alınmıştır. Böylece Z kuşığı kavramıyla zaman dilimi açısından 20001-2020 arasında doğanlar kastedilmektedir.

Z kuşağının içine doğduğu dünya şartlarından bahsetmek bu kuşığı tanımak açısından önem arz etmektedir. Z kuşığı 21. yüzyılın ilk kuşağıdır ve ilk küresel kuşak olarak da tanımlanmaktadır. Globalleşme kavramı ve dünyanın küçük bir köye dönüştüğü söylemi bu kuşağın bizzat deneyimlediği olgulardır. Küreselleşme sayesinde dünyanın çeşitli bölgelerinden benzer fırsatlara sahip olmak ve benzer hakları elde etmek oldukça kolay ve hızlıdır. Z kuşığı ile dünya çapında benzer kuşak özellikleri gözlenmekte ve bu kuşak mensuplarının birbirine olan benzerliği dikkatleri çekmektedir (Sönmez, 2016: 108-109). Z kuşağının yaşadığı dönem aralığının hiç şüphesiz en belirgin özelliği hızlı teknolojik gelişmelere sahip olması ve internet dünyasının interaktif bir hal almasıdır. Konuyu biraz daha açmak gerekirse Z kuşığı teknolojik bir adaptasyon süreci yaşamamıştır. Z kuşığı teknolojinin içine doğmuştur bu sebeple bu kuşak “dijital yerliler” olarak isimlendirilmiştir. Bu kuşağın dijital dünya ile olan ilişkisi doğum öncesinden başlayıp tüm hayatlarını kapsayacak şekilde devam etmektedir (S. Korkmaz, 2022: 95-100).

Z kuşağının yaşadığı zaman aralığına odaklanmak gerekirse bu kuşak savaflara, göçlere, ciddi ekonomik ve siyasi krizlere ve çeşitli terör eylemlerine şahit olarak büyümektedir (Bayhan, 2019: 39). Bununla beraber bu kuşak bilişim çağının getirmiş olduğu bir takım kolaylıklar sebebiyle daha rahat bir yaşama sahipken doğal kaynakların tükenme tehlikesiyle de yüzleşmek zorunda kalmıştır (Kavalcı, 2015: 92)

Z kuşağının sahip olduğu aile yapısı genel olarak incelendiğinde bu kuşağın yaşlı ebeveynlere sahip olduğu söylenebilmektedir (Aka, 2017: 55). Avrupa ve Amerika’da yapılan çalışmalarda Z kuşağının genelde helikopter anne-babaya sahip olduğu vurgusu varken bu durumun Türkiye’de böyle olmadığı vurgulanmıştır (S. Korkmaz, 2022: 91). Bu kuşağın aileye çokça bağımlı olduğu söylenmekle beraber ailelerin çocuklarına kendilerini geliştirmek için çokça fırsat sunduğu da aşıkardır. Hatta bu kuşağın eğitim, sağlık, nüfus ve gelir alanlarında çok daha fazla gelişmiş bir dünyada yaşadıkları vurgulanmaktadır (Aka, 2017: 56).

Z kuşağıyla özdeşleşen bilişim çağının yani internet, teknoloji ve sosyal medya gibi kavramların bu kuşağın hayatındaki yerine bakılacak olursa öncelikle bu kuşağın internetin içine doğduğu gerçeğinden hareketle internet, teknoloji, oyun bağımlısı ifadeleri bu kuşağı tanımlamaktan aciz kalmaktadırlar çünkü az önce zikredilen kavramların hepsi Z kuşağı için bağımlı olunabilecek bir olgu değil bir yaşam stilidir. Bu kuşak gerçek dünya ya da sanal dünya gibi bir ayrım yapmamaktadır. Tek bir tuşu kullanarak yaşam deneyimlerini milyonlarla paylaşabilmektedirler ve yine aynı tuşla dünyanın öbür ucunda olan birisinden haber alabilmektedirler. Bu durum da onların fiziksel ve sanal dünyayı bir olarak görmelerini sağlamaktadır. Yüz yüze iletişim kurmak yerine online iletişimi tercih edebilirler ve online olarak iletişim kurdukları arkadaşlarıyla yüz yüze iletişime de geçebilirler. Onların dünyasında online arkadaş, gerçek arkadaş ayrımı bulunmamaktadır (Coşkun, 2019: 49-52).

1.1.3.1. Z Kuşağının Belirgin Özellikleri

Z kuşağının taşıdığı karakteristik özellikleri sıralamadan önce kuşak kavramı çerçevesinde bu özelliklerin nasıl belirlendiğine değinmek gerekmektedir. Toplumdan bağımsız ya da özel toplumsal başlıklar açmadan (Türkiye’de Z kuşağı, Amerika’da Z kuşağı vb.) genel olarak Z kuşağının sahip olduğu özelliklerden bahsedilebilir mi?

Açıkçası bu soru da eğer Z kuşağı yerine başka bir kuşaktan bahsedilseydi muhtemel cevap “hayır” olurdu. Ancak konu Z kuşağı olunca bu sorunun cevabı “olabilir” olarak değişmektedir. Şöyle ki daha önce de belirttiğimiz gibi Z kuşağının düşünce, davranış ve tutumunu en çok etkileyen şey internettir. Gerek internetin dünya çapında Z kuşağını etkilemesi gerekse gençlerin internette aynı içeriğe ulaşabilmesi toplumsal farklılıkların insan üzerindeki etkisini azaltabilmektedir. Z kuşağı nerede olduğu fark etmeksizin aynı sosyal mecrada pek çok çeşitli içeriğe ulaşabiliyor. Zaman ve mekan sınırlarının sosyal medyada kalkmış olması bu kuşağın aynı kaynaktan beslenebileceğini göstermektedir ve bu sebeple bu kuşak birbirine benzer özellikler taşıyabilmektedir. Küresel etkileşim sebebiyle Z kuşağı evrensel birtakım özelliklere sahip olabilir. Ancak bu durum Z kuşağının toplumsal nitelikte bir takım özgün özellikler yansıtmasına engel de değildir (Bayhan, 2019: 29). Bu bağlamda Z kuşağının özellikleri aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

- Çok yönlü: Z kuşağı aynı anda birden fazla işe (multitasking) odaklanabilmektedir (Arar, 2016: 98-99). Ancak bu kuşağın odaklanma süresi oldukça düşüktür. Dikkat ve odaklanma eksikliği yaşamakla beraber genel olarak dikkat süreleri 8 saniyedir (Coşkun, 2019: 48-49). Bilişim çağında yaşamının getirmiş olduğu avantajlar sayesinde aynı anda müzik dinleyip, oyun oynayabiliyorlar ve eş zamanlı olarak sosyal medyada çevrim içi olabilmektedirler. Bu kuşak; el, göz, kulak vb. motor beceri senkronizasyonunda tarihinin en yetenekli nesli olarak görülmektedir (Aka, 2017: 54).
- Özgürlükçü: Z kuşağı herhangi bir otoriteye bağlı olma ve birtakım kurallara uyma konularında sorun yaşamaktadırlar (D. Korkmaz, 2022: 26). Z kuşağı sınırlayıcı ya da bireysel özgürlüğü kısıtlayıcı her türlü girişime ve engele karşı koymakta, geleneklere karşı ilgisiz ve dini inanç biçimlerine yönelik eleştirel bir tavır sergilemektedirler (Duman, 2019: 205-206). Bu kuşağın hem kendi özgürlüğünü hem de toplum içinde azınlık olarak görülen toplulukların özgürlüğünü önemsedikleri söylenebilir. Şöyle ki genel olarak herkesin eşit olması gerektiğini söylemekle beraber adalet ve özgürlük kavramlarına vurgu yapmaktadırlar (Kuran, 2021: 49). Ayrıca cinsel yönelimin seçilmesi ve biyolojik cinsiyetin belirleyiciliğini reddetme konusunda “aşk kazanır” sloganını destekledikleri görülmektedir (Twenge, 2018: 296).

- Ailesine bağılı: Dijital dünya ile kurulan yoğun ilişki Z kuşağında daha belirgin olup bu durumun Z kuşağında nasıl bir davranış, düşünce ve tutum örüntüsü oluşturduğu önemli noktalardan birisidir. Z kuşağının karakteristik özellikleri mevzu bahis olduğunda “internet kullanımı” temel sebep olarak görülmektedir. Örneğin, Z kuşağının ailesine bağılı olduğu ve aileyi yardım istenecek bir yer olarak gördüğü söylenmektedir. Bu sonucun altında yatan sebep olarak ise küçük yaşlardan itibaren internetle uğraşan Z kuşağının evden dışarı çıkmaması ve dolayısıyla ailesine bağılı/bağımlı hale gelmesi görülmektedir. Bir diğer internet etkisi ise sosyalleşme alanında gerçekleşmektedir (S. Korkmaz, 2022: 91-94).
- Yenilikçi ve yaratıcı: Z kuşağı genellikle yenilikçi ve yaratıcıdır. Bu durum internet ortamında çeşitli dünyalara dahil olma ve interaktif olma ile yakından alakalıdır. Yani Z kuşağı hem çok farklı bilgilere, içeriklere ulaşarak kendi dünyasını zenginleştiriyor hem de internet dünyasında pasif bir kullanıcı olarak değil de aktif bir üretici olarak var olabiliyor ve bu durumda bu kuşağın yaratıcı ve yenilikçi olmasına katkı sağlamaktadır (D. Korkmaz, 2022: 24). Yenilikçi olma özelliği ile doğru orantılı olarak bu kuşak klasik ve geleneksel olana karşı eleştireldir (Duman, 2019: 209). Aynı zamanda bu kuşak, görev ve sorumlulukları yerine getirme konusunda özenlidir. Üst düzey düşünme becerilerine sahiptir. Farklılıkları tahlil edebilme ve farklı düşünme becerilerine sahiptir. Klasik ve geleneksel olana karşı eleştireldir. Sabırsızdır. Herhangi bir şeyin olmasını istemesi durumunda bu şeyin hemen olmasını bekler (Duman, 2019: 209).
- Geç olgunlaşan: Z kuşağı geç olgunlaşan ve yavaş yavaş büyüyen bir kuşak olarak tanımlanmaktadır. Bu durum ise yaşam tarihi kuramıyla açıklanmaktadır. Bu kurama göre anne-baba rollerine daha sadık ve az çocuklu ebeveynlerin özenle büyüttüğü Z kuşağı geç olgunlaşmaktadır. Bu kuşağın ebeveynleri daha az çocuğa sahip ve çocuklarıyla birebir iletişim kurup çocuklarının hayatlarını yönlendirmektedirler. Bu durum ise Z kuşağının ergenlik sürecini uzatmaktadır (Twenge, 2018: 42).
- Çevrimiçi: Z kuşağının yüz yüze iletişimden kaçındığı görülmektedir. Bunun temel sebebi olarak ise bu kuşağın iletişim becerilerini sosyal medya ortamlarında geliştirmesi ve erken yaşlardan itibaren bilişim dünyasına dahil

olmalarıdır. Yapılan araştırmalarda bu kuşağa mensup olan bireylerin çoğunun yüz yüze iletişimden kaçındıkları ve yüz yüze iletişim yerine online iletişimi tercih ettikleri saptanmıştır. Bunun sebebi olarak da dijital dünyanın bu kuşağa sunduğu araçların bu kuşağı son derece tatmin etmesi ve bu kuşağın bir aktivite ya da hobi olarak arkadaşlarıyla yüz yüze iletişim kurmayı gereksiz görmeleridir (Twenge, 2018: 109-110).

- Bireysel: Z kuşağının daha bireysel ve daha az sosyal olduğu söylenebilmektedir. Bu kuşağın bireyleri kendi hayatlarını olumlu bir şekilde sosyal medyada sunarlar ve olumlu bildirimler, beğeniler almak için çokça uğraşırlar. Bu uğraşın bir sonucu olarak da kendi düşüncelerini her şeyden daha değerli görmektedirler. Her konuda eşsiz ve biricik olmak bu kuşağın temel motivasyonlarından (D. Korkmaz, 2022: 22-28). Ayrıca Z kuşağı için güven, ilişki ve iletişimin ayrılmaz parçalarından birisidir (Coşkun, 2019: 48-49). Hem biricik olma isteği hem güven ortamında bulunma isteği hem de online iletişimi yüz yüze iletişime tercih etme isteği bu kuşağı yalnızlaşmaya ve bu kuşağın çoğunlukla kendini yalnız hissetmesine sebep olabilmektedir. Ekran başında geçirilen sürenin artması bu kuşağın yüz yüze iletişimden mahrum olmasına sebep oluyor. Yüz yüze iletişim kurmamak da yalnızlaşmayı beraberinde getirmektedir (S. Korkmaz, 2022; Twenge, 2018: 120-122).

1.1.3.2. Z Kuşağı ve Din

Z kuşağının din ile iletişiminde bireyselleşme, liberalleşme, özgürlük ve dinin mantığa dayandırılması gibi hususlar belirleyici faktörlerdir (Aydın, 2020: 73). Bu çerçevede Z kuşağı dine yönelik üç tutum sergilemektedir. Bu kuşak ya geleneksel dini tamamıyla kabul edip bu dine uygun yaşamaya çalışmakta ya dini kendisine göre revize etmekte ya da dinden uzaklaşıp ateizm, deizm ve agnostisizme yönelmektedir (Çalışkan, 2021: 68).

Z kuşağı diğer nesillerle kıyaslandığında dindarlık düzeylerinde birtakım farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu durumun açıklaması ise internet kullanım oranı ile yapılmaktadır. İnternet kullanımı ve dindarlık üzerine yapılan çalışmalar göstermektedir ki internet kullanım süresi arttıkça dindarlık düşmekte aynı zamanda dindarlık ile internet bağımlılığı arasında ters bir ilişki bulunmaktadır. Bu sonuçlardan hareketle dijital yerli

olarak bilinen Z kuşağının internet kullanımının fazla olması bu kuşağın dindarlık düzeyini negatif yönde etkilemektedir (Korkmaz, 2022: 108).

Z kuşağı ve din konusu incelendiğinde bu kuşağın hümanist ve ahlak temelli bir din tanımını benimsediği dikkatleri çekmektedir. Din etik bir çerçeve içinde değerlendirilmekte ve ahlaki sorumluluklar diğer dini pratiklerin üzerinde tutulmaktadır. Buna ek olarak ise bireysel ahlak toplumsal ahlaktan bağımsız olarak görülmekte ve bu sebeple bireysel özgürlüklere daha fazla önem atfedilmektedir (Aydın, 2020: 75). Dolayısıyla Z kuşağı ahlak ve din gibi kavramların özsel anlamlarına odaklanmaktadır. Ayrıca bu kavramların bireye özgü birer gerçeklik olarak anlaşılması gerektiği üzerine vurgu yapılmaktadır.

Z kuşağının dine yönelik tutumunda etkili olan faktörler:

- Aile: Z kuşağının sahip olduğu ebeveynler de dindar değildir ve çocuklarına din ve değer aktarımında bulunma rolünü benimsememişlerdir. Bu durum ise bu kuşağın dine biraz daha uzak kalmasına sebep olmuştur (Twenge, 2018: 170). Ayrıca toplum içerisinde parçalanmış ailelerin artması da bu durumu tetiklemiştir. Din ve değer aktarımında başarısız olan ailenin çocuklarının da dini konularda daha bireysel ve pragmatik bir felsefeye sahip oldukları görülmektedir. Bunun sonucu olarak da Z kuşağı dine pragmatist yaklaşmakta ve bireysel dindarlığa yönelmektedir.
- Okul ve arkadaş: Sosyal çevrenin insan üzerindeki etkisine işaret eden “sosyal sermaye” kavramıyla da açıklanacak olan okul ve arkadaş, Z kuşağının dini tutumunu etkilemektedir. Yapılan bir araştırmada Kur’an kursunda bulunan Z kuşağından bireyler tartışmalı dini konularda bu kursun etkisini daha net yansıtmışken normal eğitim kurumlarında eğitim alan bireyler tartışmalı konularda dinin konumunu söylemekle beraber yasakların çiğnenmesi durumunu kişisel özgürlük alanında değerlendirmişlerdir (Aydın, 2020: 74).
- Ergenlik süreci: Ergenlik dönemi 14 yaşıyla yetişkinlik dönemi arasında gerçekleşen sorgulama ve kendi kararını alma sürecidir (Twenge, 2018: 170). Bu kuşak için ergenlik dönemi ve dini sorgulamalar dindarlık ve dine bakışın önemli sürecini oluşturmaktadır. Bu dönemde gençte oluşan hayatı anlamlandırma isteği genci bir arayışa iter. Zihinsel ve duygusal değişimin

yoğun olarak yaşandığı bu dönemde genç benlik bütünlüğü sağlama ve hayatı anlamlandırma ihtiyacını gidermek amacıyla hareket eder (Çalışkan, 2021: 65). Bu sürecin sonunda seçilen yol ya da karar verilen tutum geçici ya da kalıcı olabilmektedir. Ergenlik dönemi bireyin kendi farkındalığının arttığı ve bireyin “kendini inşa” sürecine başladığı dönem olarak da nitelendirilmektedir (Çakmak, 2020: 87-91). Bu içe bakış süreci kişinin kendi inançlarını sorgulama ve gözden geçirme aşamalarını beraberinde getirmektedir. Nitekim kendini inşa süreci kişinin dış müdahalelere karşı içe dönmesi ve kendi cevabını bulma serüvenidir ve bu yolculuk var olan inançları gözden geçirme sürecini de içerisinde barındırmaktadır.

- Dönüt alamama: Z kuşağının geleneğe ya da din gibi kurumsal yapılara karşı eleştirel bir yaklaşıma sahip olduklarından daha önce bahsedilmiştir. Bu yaklaşımın kendisi dinden uzaklaşma bağlamında bir faktör sayılmamakla beraber bu tutuma yönelik toplum içinde uygun bir dönütün olmaması bu kuşağın dinden uzaklaşmasına sebep olabilmektedir. Şöyle ki gençlerin sorularına genççe bakıp onların anlayacağı şekilde cevap verebilecek kanaat önderlerinin yokluğu ve Z kuşağının farkında olan ve dijital dünyada doğan bu kuşağın bu dünyadan kaynaklı sorularını anlamaya çalışan din alimlerinin yokluğu Z kuşağının dini yöneliminin bir boyutunu açıklamaktadır (Çalışkan, 2021: 66).

Türkiye’de yapılan çeşitli çalışmalar göstermektedir ki Z kuşağının dini inançlarının hayatlarını etkileme düzeyi oldukça düşüktür. Z kuşağı dinden uzak olarak değerlendirilebilmektedir. Kendisini bir dine mensup olarak tanımlamakla birlikte dini ibadetleri ve yükümlülükleri yerine getirme konusunda başarılı değildir. Bu kuşakta Allah inancı görülmekle birlikte dine kayıtsızlık söz konusudur (Çalışkan, 2021: 66). Z kuşağından pek çok birey kendini Müslüman olarak görmekle beraber ibadetleri yerine getirmemektedirler. Ayrıca bu kuşağın ibadet ve dinin etkisi tanımının da oldukça sınırlı olduğu söylenebilir. Dinin hayata etkisi denildiğinde çoğu Z kuşağı bu durumu namaz ibadetiyle sınırlandırmaktadır. Toplumsal olarak yapılan ibadetlere gelince Z kuşağı toplu ibadet etmek yerine tek başına ibadet etmeyi tercih etmektedir. Z kuşağı için din, arkadaş seçimini etkileyen bir faktör olarak değerlendirilmemektedir. Onlara göre arkadaş seçiminde din değil ahlak önemlidir (Gökçe, 2021: 112).

1.2. DİNİ ŞÜPHE

1.2.1. Şüphe

Dini şüphe kavramını açıklamak için önce şüphe kavramını analiz etmek gerekmektedir. Şüphe, *“bir önermenin lehinde ya da aleyhinde olumlu bir sonuca ulaşmamış olma, bir şeyin doğruluğu ile ilgili olarak tereddüt içinde olma, kesin karar verememe, çelişik önermeler arasında duraksama durumu ve yargıyı askıya alma hali”* (Cevizci, 2005: 1045) olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım çerçevesinde şüphe mevcut önermenin doğru ya da yanlış olduğuna dair herhangi bir hükme ulaşmayan “zihni bir durumu” ifade etmektedir (Pazarlı, 1980: 141 akt. Özcan, 2019: 47). Şüphe durumunda herhangi bir önermeye yönelik kabul veya red yargısı net bir şekilde ifade edilmemektedir. Bu durumda şüphe süreci ne inançla ne de inançsızlıkla bağdaşır aksine bu süreç hem inanca hem de inançsızlığa zıt bir süreçtir (Özcan, 2019: 48) çünkü inanç ve inançsızlık durumları nihai bir kararı gerektirmektedir ki bu karar şüphe sürecinde henüz verilmemiştir.

Şüphe kavramına insanın düşünme eylemi çerçevesinde bakmak bu kavramı anlamak açısından oldukça önemli görülmektedir. İnsanın düşünme eylemi, doğumdan sonra başlayıp zamanla gelişen ve birbiriyle karşılıklı etkileşim ya da iletişim durumunda olan şemaların sistematik bir organizasyonu olarak meydana gelmektedir. Bu şemaların arasında denge ve uyumun var olması zihinsel bir gereksinimdir. Ancak bu denge durumu kişinin dış dünya ile kurduğu iletişim ve etkileşimi sebebiyle bozulma yaşayarak ortadan kalkabilmektedir. Bu sürecin sonunda ise kişi kendi düşünce ve inanç sisteminde birtakım değişiklikler yapma ihtiyacı duyabilmektedir. Bozulan denge durumunun yeniden oluşturulması noktasında Piaget’nin uyum için özümleme (yeni öğrenilen önermelerin mevcut bilişsel şemalara uygun hale getirilmesi) ve uygu (yeni öğrenilen önermeler için yeni şemaların oluşturulması ya da var olan bilişsel şemanın genişletilmesi) şeklinde ortaya koyduğu yöntemler yol gösterici olabilmektedirler (Ok, 2005: 12). Piaget’nin teorisine dayanarak şüphe, insan zihninde var olan şemaların birbirleriyle uyuşmama durumu olarak açıklanabilir. Bu uyuşmama durumunu çözmek için ise birtakım yöntemlerin bulunduğu bildirilmektedir.

Şema, “bilgiyi algılamaya, düzenlemeye, işlemeye ve kullanmaya yardımcı olan bilişsel yapı” (Markus, 1999 akt. Smith vd., 2019: 474) olarak tanımlanmaktadır. Yeni gelen bilgi için en uygun şemanın aranma sürecine şematik işlem denilmektedir (Smith vd., 2019: 646). Şema ve şematik işlem sayesinde yoğunluğu çok fazla olan bilgi kütleleri işlenmekte ve organize edilmektedir (Smith vd., 2019: 646). Şematik işlem sayesinde yeni karşılaşılan bir önerme daha önce var olan diğer şemalarla karşılaştırılır eğer zihinde herhangi bir şemayla uyumlu ise oraya yerleştirilir. Eğer yeni öğrenilen önerme var olan şemalarla uyumlu değilse burada zihnin dengesi bozulur ve zihin dengeyi tekrar kurmak için bir yol arar. Öncelikle mevcut herhangi bir şemaya uyması için bu yeni önermenin yapısında değişiklik yapılır. Değişiklik herhangi bir şemaya uymak için yeterliyse bu şema böylece kabul edilir. Bu duruma özümleme (assimilation) denir. Eğer bu yeni önerme hiçbir şemaya uymuyorsa yeni bir şema oluşturulur. Bu duruma ise uyum sağlama (accommodation) denir. Bu iki yöntem sayesinde zihnin bozulan dengesi tekrar kurulmuş olur. Bu şekilde önce bozulup tekrar kurulan denge insan zihninin gelişmesini de sağlamış olur (Zhiqing, 2015: 84-85). Şüphe kavramı bu çerçevede düşünülecek olursa zihnin var olan şemaya aykırı yeni bir bilgi ile karşılaşması sonucu oluşan kararsızlık ve belirsizlik hali olarak tanımlanabilir ve bu durum zihinde dengesizlik oluşturduğu için bir şekilde çözülmesi gerekir. Özümleme yoluyla şüpheyi çözmek demek yeni bilgiyi var olan bilgiye uydurmak, uyum sağlama yoluyla çözmek demek ise yeni bir şema oluşturmak anlamına gelmektedir.

Özetlenecek olursa şüphe hem insana gelişim fırsatı sunan hem de insan zihnindeki dengeyi bozan bir fenomen olup kesin bir yargıya varılmaksızın bir önerme hakkında kararsızlık halini ifade etmektedir. Günlük hayatta pek çok şey şüphenin konusu olabilmektedir. İnsanın zihnindeki bilgilerin bir anlamda inanç potansiyeli taşıdığı varsayılırsa bu bilgi ya da inançlara zarar verecek yeni bilgiler insanın şüpheye düşmesini sebep olmaktadır. Bu noktada insan akıl, duygu ve irade gibi ölçütleri kullanarak bu şüphe durumuyla başa çıkabilmektedir. Bu noktada şüphe durumu uzun dahi sürse geçici olmalıdır çünkü sürekli olan şüphe durumu olumsuz psikolojik sonuçlar doğurabilir (Mehmedoğlu, 2013: 111).

1.2.2. Dini Şüphe

Dini şüphe: *“Apaçıklık ve kesinlik arzusunun önceki inançla ya da sebepleri karşılıklı iki inancın birbiriyle çatışması sonucunda ortaya çıkan kararsız, sabit olmayan ruh halidir.”* (Hökelekli, 2013: 195; Kızılgeçit, 2017: 49). Dini şüphe dini konular hakkında yaşanan bir belirsizlik ve karar verememe sürecini ifade etmektedir. Dini şüphe kavramıyla çelişki, uyumsuzluk, sorgulama vb. kavramların çokça yan yana kullanıldığına vurgu yapan Ok (2005: 12) şüphe kavramının bu anlamları kapsamadığını belirterek şüphe kavramı yerine kapsamı daha geniş olan stres kavramının kullanılmasını uygun görmektedir. Ona göre dini stres, dini konularda yaşanan çelişki, uyumsuzluk ve sorgulama sürecidir.

Dini şüphe bir belirsizlik ve karar verememe sürecini ifade etmektedir. Dini şüphe iki şekilde ortaya çıkabilir. Aktif şüphede birey şüphenin giderilmesinde rol alır ve bu şüphe doğal olarak ortaya çıkar ve bireyin çabaları sonucu giderilir. Pasif şüphede ise birey şüphe çözümüne dair sahip olduğu potansiyel gücü kullanmaz ve şüpheleri büyük oranda giderilemez (Bahadır, 1994: 35).

Dini şüphenin son çocukluk döneminde başladığı söylenmektedir. Bu dönemdeki şüphenin temel karakteristiği ise kriz ve bunalımlardan uzak olup çocuksu duygusallıkla beraber merak ve öğrenme çerçevesinde olmasıdır (Bahadır, 1994: 35). Ergenlik dönemine yaklaştıkça dini şüphenin mahiyeti değişmektedir. Artık ergenlik döneminde olan genç soyut düşünme becerilerini kazanmakla beraber din üzerine daha derin düşünmeye ve dini konuları tenkit etmeye başlamaktadır. Ergendeki dini şuurun artışı dine yönelik soruların da artmasına sebep olmaktadır. Zihinsel gelişim dini şüphe oluşumunun en önemli faktörü olarak görülmektedir (Bahadır, 1994: 36-37).

Ergenlik imanda şüphe dönemi olarak değerlendirilirken bu dönemde yaşanan şüphenin duygusal içerikte olduğu da ifade edilmektedir (Vergote, 1981: 589). Ergenlik döneminde yaşanan şüphenin 3 temel kaynağı bulunmaktadır: gencin bağımsızlık arayışı, cinsel farkındalığın tetiklediği suçluluk ve günahkarlık duygusu ve yakın ve sosyal çevrenin (aile, arkadaş, öğretmenler vb.) sevgisini kaybetmiş olduğunu düşünmenin vermiş olduğu hayatın mantıksızlığı hissi. 15 yaşına gelindiğinde şüphelerde bir miktar azalma görülür ve artık 16-17 yaşlarında şüpheler durulmuş ve genç genel itibarıyla tercihini yapmıştır. Bu yaşlarda şüphelerin tamamen sonlandığını söylemek mümkün

olmasa da bu dönemden sonra şüphelerin çoğu zihnidir (Altınlı Macic, 2021: 182; Vergote, 1981: 589-591). Bahadır (1994: 39) ise dini şüphenin başlangıç yaşının 12-13 olduğunu dini şüphenin yoğunlaştığı dönemin ise 18-19 yaşlarına denk geldiğini nihayetinde 20-21 yaşlarında dini şüphenin durulduğunu ifade etmektedir. Ek olarak Bahadır’a göre 20-30 yaşlarında da görülmeye devam eden bu şüphe artık 30 yaşından sonra ergenlikte olduğu şekliyle görülmemektedir. Bu konuda Hökelekli (2013: 272) ise 17-18 yaşlarına doğru artık iman şüphelerinin yatışmaya başlaması gerektiğini ifade etmektedir.

“Ruhun duygusal derinliğinden hız alan dini arzu ve arayış bilişsel gelişimin de yardımıyla şuurlu bir dini uyanışı hazırlar” (Karaca, 2016: 154). Bu uyanış durumu beraberinde birtakım şüpheler getirir ve bu çelişki durumu ise zihinde gerginlik ve huzursuzluk yaratır bu sebeple zihin şüpheden kurtulma eğilimi gösterir. Nitekim şüphe içindeki birey ne inançlı ne de inançsızdır. Bu noktada şüpheden kurtulmak için iki muhtemel yol vardır: kişi ya şüpheden şuurlu imana ya da kararlı inançsızlığa geçiş yapacaktır (Mehmedoğlu, 2013: 111). Şüphenin “huzursuz, tatmin edilmemiş bir zihin hali” olarak zihinde gerginlik oluşturduğu bilinmektedir. Bu gerginliğin sükûnet haline geçmesi için kişinin bir hüküm vermesi ya da bir sonuca ulaşması gerekmektedir (Özcan, 2019: 48). Bu sükûnet haline geçme durumu C.S. Peirce (1839-1914) tarafından araştırma olarak nitelendirilmiştir. Ona göre bu araştırma sağlam bir inanca sahip olmak için bir alettir (Özcan, 2019: 48).

Dini şüphe süreci bireyin psikolojik bütünlüğünü sağlaması açısından oldukça önemlidir. Ancak inançsızlığın temelinde yatan ana faktörün dini şüphe olarak düşünülmesi doğru değildir. Aksine şüphe inancın olgunlaşmasını sağlamasına rağmen çözülmeden bastırılması durumunda inanç gelişimi bundan olumsuz etkilenmektedir (Sevinç, 2017: 33). Nitekim iman ani bir şekilde ortaya çıkan ya da her zaman aynı yoğunlukta olan stabil bir yapıya sahip değildir aksine dinamiktir. Bilişsel, duygusal ve iradi birtakım süreçleri içerisinde barındırmaktadır. Bu süreçler içerisinde şüphenin ortaya çıkma durumu bir farkındalık durumunun başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Şüphe sayesinde birey zihnini daha ileri bir aşamaya taşıyabilir ve sahip olduğu dini inancın temel öğretilerinin doğruluğu hakkında bir değerlendirme süreci yaşayabilir. Bu sayede belirsiz, tereddütlü ve taklide dayalı olan inancını tatmin noktasına ulaştırabilir (Mehmedoğlu, 2013: 113). Böylece kişinin psikolojik bütünlüğü korunmuş olur.

Bu şüphe durumunun sonunda kişi kendisini inkar eden ya da tasdik eden olarak tanımlayabilmektedir. Ancak bu tanımlamalar aslında sadece bir sonuç değil seçilen ya da sonuca varmada yöntem olarak kullanılan şüphe türünün zorunlu bir getirisidir. Şöyle ki dini anlamda iki temel şüphe türü bulunmaktadır: imana zıt olan şüphe ve imana götüren şüphe (Kayıklık, 2018: 173; Özcan, 2019: 48). Kişi imana zıt olan şüpheyi tercih eder ve bu şüpheyi gidermek için çabalarsa bunun sonucunda inkar edecektir. Çünkü imana zıt olan şüphe özellikle Hristiyanlıkta inanılması gereken önermelerin irrasyonelliğini destekleyen ve devamlı şüphe olarak kalan “egzistansiyel şüphe” yani dinin özünde var olan şüphe ve “skeptik şüphe”dir.

Egzistansiyel şüphe ile dinin özünde şüphe olduğu ve şüphe etmenin imanın bir parçası olduğu vurgulanırken, skeptik şüphede temel amaç araştırmaya ve şüphe etmeye devam etmektir (Özcan, 2019: 48-49). Skeptik felsefenin temel öngörüsüne göre araştırma bir yolculuktur ve bu yolculuğun bir sonu yoktur. Onlar genel olarak gerçeğin keşfedilebileceği konusunda da skeptisizm (kuşkuculuk) gereği herhangi bir iddiada bulunmazlar (Öztanrıkulu Özel, 2020: 375). Bu iki şüphe türünde de şüpheden hakiki anlamda kurtulma ya da bir sonuca ulaşma mümkün görünmemektedir. Egzistansiyel şüphe imanın objesi ile ilgili olduğu için bu durumda iman (tasdik etme) gerçekleşemez. Skeptik şüphe ise geçici olabilmekle birlikte kişiyi umutsuzluğa ve dine yönelik kayıtsızlığa sevk edebileceği için imanla bağdaşmamaktadır (Özcan, 2019: 49).

İmana götüren şüphe ise doğru inanca ve bilgiye ulaşmada araç konumunda olan metodolojik (metodik ya da bilimsel) şüphedir. Metodik şüphe, kişinin kendi durumunu başka muhtemel durumlarla kıyaslayarak hatalı ya da eksik olabilme seçeneğini göz önünde tutma istekliğidir (Özcan, 2019: 50). Bu şüphe türünde şüphe etmek egzistansiyel şüphede olduğu gibi ne bir gerekliliktir ne de skeptik şüphede olduğu gibi bir amaçtır.

Metodik şüphe Batı’da özellikle Descartes tarafından kullanılmıştır. Fakat İslam dünyasında Mutezile ile başlayan metodik şüphe Gazali’nin “şüphe etmeyen akli olarak düşünemez” görüşüyle devam etmiştir. Bu çerçevede şüphe rasyonel düşüncenin zorunlu bir parçası olarak görülmekte ve şüphenin, bağnazlığı ve taklidi ortadan kaldırarak imanı kuvvetlendirdiği öne sürülmektedir (Özcan, 2019: 50). Ayrıca “*Pozitiflik, karmaşıklık ve değişime açıklık*” olarak belirtilen üç alanda dini şüphenin olumlu sonuçlarının görüldüğü

ifade edilmekle birlikte dini şüphenin en belirgin olumlu etkisinin inancı saflaştırmak, arındırmak olduğu söylenebilir (Karaca, 2016: 160).

1.2.3. Dini Şüphenin Kaynakları

Dini şüphenin ortaya çıkışına sebep olan pek çok neden bulunmakla birlikte bu nedenler herhangi bir önermeyi direkt reddetmek yerine onları aklileştirme ve anlamlandırma isteğinin bir sonucudur (Karaca, 2016: 156). Bahadır (1994), dini şüphe kaynaklarını iki başlık altında incelemektedir:

Ergenin psikolojik yapısından kaynaklananlar: soyut düşünme yetisinin ergen tarafından kazanılmasıyla inançlara karşı eleştirel ve tenkitçi yaklaşım başlamaktadır. Bu aşamada ergen çok ciddi bir bilgi edinme ve sorularına cevap bulma motivasyonu ile güdülenmektedir. Ek olarak içsel gerilimin vermiş olduğu sıkıntı ve kararsızlık halinin oluşturduğu kriz bunalıma dönüşmekte ve bunalım hali ergeni bu krizi çözmeye teşvik etmektedir. Eleştirel düşünme zeka gelişimiyle paralel olarak oluşmaktadır. Hatta eleştirel düşünme üst düzey düşünme becerileri arasında sayılmaktadır. Eleştirel düşünme kişiye bağımsız olma imkanı sağlamakla beraber ilk aşamada çevreyi ya da kabul görmüş düşünceleri reddedip kendini ispatlama ve yeni düşüncelerle var olma çabasına girmeye sebep olmaktadır (Bahadır, 1994: 40-42).

Ergenin psikolojik yapısı aşağıdaki durumlara sebep olarak dini şüpheye kaynaklık etmektedir (Hökelekli, 2013: 272-273; Vergote, 1981: 590):

- Soyut düşünme becerisi
- Bağımsızlık duygusunun uyanması
- Cinselliğin fark edilmesinden kaynaklanan suçluluk ve günahkarlık duygusu
- Sevgi yoksunluğu hissetmeden kaynaklı hayatın anlamsız olduğu düşüncesi

Sosyo-kültürel çevreden kaynaklananlar: aile dini şüphe sürecinin şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Ergenin dini bunalımlarına çatışmalı aile ilişkileri kaynaklık etmektedir. Sonraki süreçte çevreyle olan iletişimini geliştiren ergen günlük yaşamda karşılaştığı zorluklar, depresyon, sel gibi felaketler karşısında insanın acizliği, zulüm-haksızlık ve masumların öldürülmesi vb. durumları Tanrı'nın adaleti çerçevesinde değerlendirirken birtakım şüpheleri ortaya çıkar. Ayrıca din ve bilimin karşı karşıya getirilmesi ve burada gence ya din ya bilim yolunun sunulması gencin kendini seçim

yapmak zorunda hissetmesi ergeni şüpheye iten sosyal kaynaklar arasında sayılmaktadır (Bahadır, 1994: 43-44).

Sosyal çevrenin birtakım durumlara sebep olarak ergeni şüpheye ittiği ifade edilmektedir (Altınlı Macic, 2021: 115; Hökelekli, 2013: 273; Sevinç, 2017: 32). Bu nedenler:

- Dindarların ve din görevlilerinin bazı tutum ve davranışları
- Din eğitimi yetersizliğinden kaynaklanan başarısız dini sosyalleşme
- Din ve bilimin birbiriyle uzlaştırılamaması
- Dini konularda bilgi eksikliği ve rehbersizlik
- Ailenin tutumu
- Kitle iletişim araçları

1.2.4. Dini Şüphenin Konusu

Dini şüphe konuları daha çok soyut olmakla beraber kişinin gündelik hayatında karşılaştığı ve çözemediği olgulardan oluşmaktadır (Kula, 2006: 69). Bu noktada dini şüphenin iman ve inanç ile ilişkisine değinmek dini şüphenin konularını anlamak açısından önemlidir. Çünkü inanç ve imanda farklı süreçler farklı yoğunlukta bulunmaktadır bu sebeple şüphenin inanç aşamasında ya da iman aşamasında meydana gelmesi doğrudan şüphenin konusunu etkilemektedir. Şöyle ki dini şüphe, bilişsel süreçlerin baskın olduğu inanç aşamasında daha yoğun görülmekle birlikte iman aşamasında da bulunmaktadır (Mehmedoğlu, 2013: 114). “*İnanç, genel, toplumsal, imana göre daha kesin, ifade edilir, bilişsel, ilkel ve statik süreçlerin daha yoğun olduğu bir görünüme sahipken; iman özel, inanca göre daha riskli, tecrübe edilir, Allah’a karşı sıcak duygular içeren*” bir kavramdır (Kayıklık, 2018: 182-183). İnanç sabit bir olgu olduğu için inanılan nesneye karşı güçlü duygusal bağların oluşumuna imkan vermez fakat iman duygusal bir yapıya sahiptir. İnanç daha çok kanıt ve kesinlik isterken; iman, duygusal bağlanma ve teslimiyeti öncelemektedir. Sonuç olarak imanda doğruluk ihtimali inançta ise güven ve teslimiyet durumu eksiktir (Kayıklık, 2005: 136). İnanç olgusunun daha çok bilişsel süreçleri içermesi ve içerisinde güven gibi duygusal unsurların bulunmaması inanç aşamasında dini şüphenin yoğun yaşanmasını açıklamaktadır. Güven duygusunun eksik olduğu ya da hiç olmadığı durumlarda şüphenin ortaya çıkması oldukça beklendik

bir sonuçtur ve güven duygusu eğer yeterince gelişmemişse onun yerini mutlaka şüphe doldurmaktadır (Kayıklık, 2018: 186). Bu sebeple dini şüphe konularının büyük bir kısmını inanca yönelik konular oluşturmaktadır. İman aşamasında ise güven var olduğu için şüpheyne büyük ölçüde yer yoktur. Ancak sadakat şüphesi olarak isimlendirilen bir şüphe türü iman aşamasında görülebilmektedir ki burada şüphe konusu kişinin kendisi ve kişinin Allah'a ne kadar teslim olduğuyla ilgilidir (Kayıklık, 2018: 186).

Dini şüphenin konuları yapılan araştırmalar çerçevesinde ortaya konmuştur ve araştırmadan araştırmaya farklılık gösterebilmektedir. Dini şüphe konuları, genel anlamda günah-sevap, fakirlik-zenginlik, cinsiyetçilik, eşitsizlik, Ahiret günü ve ölümden sonra diriliş, kaza-kader, hayır-şer, Allah'ın varlığı ve sıfatları gibi başlıklardan oluşmaktadır (Bahadır, 1994: 161).

Dini şüphelerin konuları, inanç esasları ile ilgili olanlar (ibadetin zorunluluğu, kadının dindeki konumu, bilimin dini iddiaları çürüttüğü inancı) , fıkhi boyutla ilgili olanlar (çocuk yaşta evlilik, evlilik öncesi yakınlaşma vb.) ve dindarların davranışlarıyla ilgili olanlar (kadın ve türban, müslümanların geri kalmışlığı vb.) şeklinde de sınıflandırılabilir (Yapıcı, 2020: 26-31)

1.2.5. Dini Şüphenin Çeşitleri

Dini şüphe çeşitleri konusuna, sebebine ve amacına yönelik olarak pek çok farklı şekilde kategorize edilebilmektedir. Hunsberger ve arkadaşları Allport ve Clarck'a dayanarak dini şüphenin 7 türü olduğunu söylemiştir. Bu şüphe çeşitleri; *reaktif ve negativistik şüphe, kendi çıkarına aykırılık, kurumsal dinin kusuru veya ihmali, bir yansıtma olarak tanrı, kendini aldatma olarak din, bilimsel şüphe, ayin (ritüel) şüphesidir* (Karacoşkun, 2006: 97).

Hökelekli (2013: 97-204) ise sebep, niyet ve sonuç odaklı bir sınıflandırma yaparak 6 çeşit dini şüpheden bahsetmektedir; arayış, bencillik, sadakat, bilimsel, kavramsal ve inkarcı şüphe. Bu şüphelerden arayış, bencillik, bilimsel, kavramsal ve inkarcı şüphe inanç aşamasında ortaya çıkan şüphe türü olarak değerlendirilirken sadakat şüphesi iman aşamasında görülen şüphe türü olarak sınıflandırılmıştır (Altınlı Macic, 2021: 185).

Arayış şüphesi: çocukluk döneminde 7 yaşından itibaren başlayan sebeplilik kavramıyla beraber din hakkında sorular ve arayışlar artmaktadır. Bu şüphe çeşidinde

temel amaç sahip olunan bilginin araştırılması ve detaylandırılmasıdır. Dine karşı ciddi eleştiri ya da itiraz bu şüphe çeşidinde mevcut değildir.

Bencillik şüphesi: dini kendi istek ve hevesleri çerçevesinde anlama ve algılamaya çalışan bireyler bu isteğin dinde bir karşılığı olmadığını fark ettikleri taktirde hayal kırıklığı yaşamaktadırlar. Kişisel isteği için dua eden bir insanın bu isteği gerçekleşmediğinde dini değerler hakkında şüpheyne düşmesi bu konuya örnek olarak verilebilmektedir.

Sadakat şüphesi: kişinin imanını tahkiki iman seviyesinde bulması pek mümkün değildir. Allah katında her insanın sahip olduğu birtakım eksikleri vardır. Kişinin imanının tam olmadığını düşünmesi ve kendisini bu konuda eksik hissetmesi sadakat şüphesi olarak değerlendirilir. Kişi burada inandığı değerler hakkında değil kendisinin bu değerlere ne kadar uygun davrandığı konusunda şüpheyne düşer.

Bilimsel şüphe: olayların perde arkasında bulunan gerçeklere ulaşmak için genel düzeyde bilinen ve görünen şeyden şüphe etmektir. Bilimin sınırları içerisinde dini konulara cevap aramak ve dinin yaşantı olmaksızın tecrübeden uzak değerlendirilmesinin sonucu olarak açığa çıkmaktadır.

Kavramsal şüphe: bu şüphe dini kural ve kaidelerle alakalı olmaksızın dini kavramların anlamları ile ilgilidir. Modern dönemde kabul edilen normlara uymayan kavram ve açıklamalar bu kavramlar çok geride kaldı ya da bu kavramlar günümüz dünyasına çözüm üretmiyor şeklindeki söylemlerle reddedilmektedir. Bu durumda olan kişi kavramsal şüphe yaşamaktadır.

İnkarcı şüphe: dine inanmayan ve inanmak gibi herhangi bir amacı da olmayan kişinin taşıdığı dine yönelik inkarı şiddetli bir şekilde savunmasıdır.

1.2.6. Dini Şüphe ile Başa Çıkma Yolları ve Dini Şüphenin Sonuçları

Dini şüphe 17-18 yaşlarına doğru artık durulmaya başlamaktadır (Bahadır, 1994: 39; Hökelekli, 2013: 272; Karaca, 2016: 159). Ergenlik döneminin son yıllarına doğru dini şüphelerin yoğunluğunda fark edilir şekilde bir azalma görülmektedir. Birtakım şüpheler yetişkinlik dönemine taşınmış olsa da yetişkinlik dönemindeki şüphelerin düşünsel boyutu daha baskındır (Karaca, 2016: 159).

Dini şüphelerle başa çıkarken ergenlerin tercih ettiği yollar; Allah'a sığınma, Allah'tan yardım dileme, bilgisine güvenilen şahıslara başvurma, birtakım yayınları takip etme, medyadan faydalanma şeklinde sıralanabilmektedir (Karaca, 2016: 159). Bu bilgiler ışığında dini şüpheyile başa çıkma sürecinde iki temel çözümleme yolundan bahsedilebilmektedir: Bilişsel çözümleme ve başka birinin yardımını alma (Ok, 2005: 25).

Dini şüphenin bilişsel çözümleme biçimleri (Altınlı Macic, 2021: 124; Ok, 2005: 5-6):

- *Dini stresin uzlaşmacı bilişsel çözümlemeleri*: Çelişkili gibi görünen dini önermeleri farklı yorumlayarak değerlendirmek ve bu önermeleri yeniden yapılandırmak.
- *Dini stresin inanca dayalı çözümlemeleri*: Allah'a teslim olmak ve çelişkileri Allah'a havale etmek.
- *Dini stresin inanca dayalı olmayan bilişsel çözümlemeleri*: Dini ve dini olmayanı birbirinden ayırmak ve ortaya çıkan çelişkileri önemsememek. Bu başa çıkma biçiminin sonunda dini kimliği reddetme durumu ortaya çıkabilmektedir.
- *Dini stresle yaşamayı öğrenme yoluyla çözümlemeler*: Çelişki ve gerilimlerle yaşamaya devam etmek ve entelektüel tartışmalardan keyif duymak.

Dini şüphelerini bilişsel çözümleme biçimlerini kullanarak çözemeyen ya da alternatif bir yol arayan kişiler genel olarak başka birinden yardım alma eğilimi göstermektedirler. Dini şüpheyi başkasının yardımını alarak çözümlemek konuyla ilgili olarak bir kişiden yardım almak anlamına gelmektedir. Dini şüpheyi çözmek için yardım isteyecek olan gençlerin yardım edecek kişinin taşımasını istediği özellikler güvenilirlik, bilimsel açıdan tarafsızlık ve dindarlık şeklinde ortaya konulmuştur (Ok, 2005: 25-26).

Dini şüphe süreci bir nevi kriz sürecine benzetilmektedir. Zira her kriz içerisinde hem fırsat hem de risk taşımaktadır (Kaplan, 2017: 81). Dini şüphe süreci genellikle üç şekilde sonuçlanmaktadır. Dini şüphe yaşayan gençlerin bir kısmı dinin anlamsız olduğu kanaatine ulaşarak dinin önemini inkar edip eski inançlarını reddederler. Bir kısmı ise daha yoğun bir şekilde yüzleşmek zorunda olacakları dini şüphelerden kaçınmak için kör taklidi yaparak dine sarılırlar. Üçüncü grup ise dini şüphe ve çatışmalarla yüzleşerek,

alternatif düşünce yolları bularak, yeni tecrübe ve deneyimler yaşayarak dini sorunlarını tatmin edici bir kararla sonlandırıp sonuca ulaşmaya çalışırlar (Karaca, 2016: 160).

Dini şüphe süreci her ne kadar içinde inancı kaybetme riski taşısa da bu şüphe süreci sayesinde inanç arındırılmış, yenilenmiş, gelişime açık bir hale gelmiş ve yaratıcılık vasfı kazanmıştır. Ayrıca şüphe ve belirsizlik süreci bilişsel gelişimi olumlu yönde etkilemektedir (Karaca, 2016: 160-161).

1.3. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Z kuşağında dini şüphe deneyimi üzerine çalışma yürütülürken konuyla alakalı alanyazın taraması yapılmıştır. Bu alanyazın taraması sürecinde takip edilen birtakım aşamalar bulunmaktadır:

- Öncelikle alanyazın taramasının yapılacağı internet siteleri YÖK tez merkezi, İSAM makale veri tabanı, Google Scholar, Dergipark ve Pubmed olarak belirlenmiştir. Bu sitelere ek olarak araştırma konusu ile ilgili yayınlanan kitaplar da alanyazın taramasına dahil edilmiştir.
- Araştırmanın amacı bağlamında alanyazın taraması Z kuşağı ve dini şüphe olmak üzere iki başlık altında yapılmıştır.
- Z kuşağı başlığı altında araştırma konusuyla doğrudan alakalı olmayan çalışmalar (işletme, reklamcılık, eğitim, iletişim bilimleri, müzik, turizm, mimarlık, halkla ilişkiler, halk sağlığı, sivil havacılık, gastronomi ve bankacılık) alanyazın taramasının dışında bırakılmıştır.
- Dini şüphe ile ilgili tüm çalışmalar alanyazın taramasına dahil edilmiştir.
- Alanyazın tarama süreci bittikten sonra ilgili alanyazındaki eksiklikler ve bu araştırmanın hangi eksikliklere nasıl katkı sunacağı tartışılmıştır.

1.3.1. Z Kuşağı ile İlgili Yapılan Çalışmalar

Z kuşağı ile ilgili yapılan araştırmaların büyük bir çoğunluğu işletme bölümü üzerine yapılmıştır. YÖK tez merkezi internet sitesinde Z kuşağı ile ilgili 129 tez bulunurken bu tezlerin 106'sı yani yaklaşık %80'i işletme bölümü kapsamındadır. Geriye kalan tezler ise reklamcılık, ekonomi, eğitim, iletişim bilimleri, müzik, turizm, mimarlık,

halkla ilişkiler, halk sağığı, sivil havacılık, gastronomi, bankacılık, sosyoloji, siyasal bilimler, psikoloji ve din bilimleri temel alanlarında ortaya konulmuştur.

Z kuşağı ile ilgili yapılan ve bu araştırmanın konusuyla doğrudan ilgili olan tez çalışmalarına aşağıda yer verilmiştir.

Z kuşağı ile ilgili Türkiye’deki ilk tez çalışması 2015 yılında yapılmıştır. Kavalcı, “Tüketici Karar Verme Tarzları ve Öğrenme Stillerinin Y ve Z Kuşakları Açısından Karşılaştırılması Üzerine Erzurum’da Bir Araştırma” adlı yüksek lisans tezinde Y ve Z kuşağına mensup bireylerin tüketim davranışlarını yordayan karar verme ve öğrenme stillerini ortaya koymayı ve kuşaklar arası karşılaştırma yapmayı hedeflemiştir. Araştırma nicel metotlarla yürütülmüştür. Araştırmanın örneklemini Erzurum’da yaşayan 110 Y kuşağına mensup ve 250 Z kuşağına mensup olmak üzere toplam 360 kişi oluşturmaktadır. Bu kişilere 3 kısımdan oluşan bir anket uygulanarak veriler elde edilmiştir. Araştırmanın sonucunda ise Z kuşağına mensup kişilerin Y kuşağına göre daha hedonik-eğlence odaklı olarak karar verdikleri saptanmıştır. Ayrıca Y kuşağı görsel-işitsel ve sıralı-bütünsel, Z kuşağında ise algısal-sezgisel öğrenme stili baskındır (Kavalcı, 2015). Bu araştırmanın temel amaçlarından birisi de Y ve Z kuşağının karar verme ve öğrenme stillerini ortaya koyarak tüketim davranışlarını belirlemek ve bu belirleme neticesinde çeşitli marka ve reklamlara yol haritası sunmaktır.

Uysal 2019 yılında Z kuşağının çalışma hayatına yönelik beklentilerini ortaya koymak için bir alan araştırması yapmıştır. Araştırmasını nitel yöntemlere uygun olarak gerçekleştiren Uysal verilerini derinlemesine görüşme yaparak elde etmiştir. Araştırma çerçevesin 22 kişi ile görüşme yapılmıştır. Araştırmanın sonucunda Z kuşağının hayata bakış ve yaşam beklentileri noktasında karamsar olmak, ortama kolay uyum sağlamak, çalışma ortamında esneklikten hoşlanmak, yenilik, özgürlük, liyakat ve adalete oldukça önem vermek gibi bir takım baskın özelliklere sahip oldukları saptanmıştır (Uysal, 2019). Bu araştırma sayesinde Z kuşağının iş hayatına yönelik beklentileri ortaya konulmuştur.

Selvi, “Sosyal Medya ve Z Kuşağı Siyasal Katılım Davranışı İlişkisi” başlıklı yüksek lisans tezinde 11 ve 20 yaş aralığında bulunan Z kuşağına mensup 746 gence ulaşmıştır. Araştırmanın yöntemi nicel olarak belirlenmiştir. Çeşitli sosyal medya platformlarında online olarak uygulanan anket aracılığıyla gençlerin siyasal eğilimlerinde ve tercihlerinde etki gücüne sahip unsurlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Özellikle sosyal

medyanın gençlerin siyasi davranışları üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Araştırmanın sonucunda ise gençlerin sosyal medya kullanımlarının siyasal katılım davranışları üzerine doğrudan anlamlı bir etkisinin olmadığı bulunmakla birlikte sosyal medyanın Z kuşağının siyasi katılım davranışı üzerindeki en büyük etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur (Selvi, 2020). İlgili araştırma Z kuşağının en belirgin özelliği olan sosyal medya kullanımının siyasal tutum ve davranışa etkisini tespit etmeye çalışarak Z kuşağı ile ilgili yapılacak yeni araştırmalarda sosyal medya olgusuna dikkat edilmesi gerektiğini gözler önüne sermiştir.

Z kuşağı ve din konusuyla ilgili ilk tez çalışması ise 2020 yılında Aydın tarafından yürütülmüştür. Bu çalışmanın temel amacı ise Z kuşağına mensup bireylerin din algılarını etkileyen temel unsurları ortaya çıkarmaktır. Araştırma verileri nitel araştırma metotları kullanılarak elde edilmiştir. Araştırma kapsamında Z kuşağına mensup 14-20 yaş aralığında olan 22 bireyle görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmanın sonucunda ise aile, okul, arkadaş çevresi, teknolojik gelişim, sosyal medya platformlarının gençlerin din algısını etkilediği belirtilmiştir. Ayrıca özgürlük, kadın-erkek eşitliği ve eşcinsellik gibi güncel olgularında bu kuşağın din algısını şekillendirdiği ifade edilmiştir. Araştırmanın bir diğer dikkat çekici bulgusu ise Z kuşağının bilgi boyutunda ebeveynlerine kıyasla daha dindar olduğu fakat pratik boyutunda ebeveynlerinin gerisinde kaldıklarıdır. Z kuşağı özellikle liberalleşme, özgürlük ve dini mantıksal anlamlandırma gibi hususlara ebeveynlerinden daha fazla önem vermektedirler (Aydın, 2020). Bu araştırma Z kuşağının din algısına etki eden unsurları genel çerçevede sunmaktadır. İlgili araştırmayı takiben Z kuşağı ve din konusunu birtakım başlıklar altında daha derinlemesine ortaya koyacak çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Öztürk ise 2020 yılında “Aile kurumunun Z kuşağının siyasi katılım üzerine etkisi” başlıklı yüksek lisans tezinde Konya’da üniversite düzeyinde öğrenim gören 405 Z kuşağından öğrenciye ailenin siyasal tutum üzerine etkisini ölçmek amacıyla oluşturulan anketi uygulamıştır. Araştırmanın sonucuna göre ise Z kuşağının siyasal katılım ile ilgili davranış ve tutumları üzerinde ailenin etkisi olduğu gözlemlenmiştir (Öztürk, 2020). Z kuşağı sürekli özgürlük ve liberallik ile anıldığı halde bu araştırma aile kurumunun Z kuşağının bazı davranışları üzerinde etkisinin bulunduğunu açığa çıkarmış olması açısından önemlidir.

Z kuşağının aile, eğitim ve sosyal yaşama yönelik tutumlarını incelemek ve elde edilen bulgularla Türkiye'nin Z kuşağını Avrupa ve Amerika'nın Z kuşağıyla karşılaştırmak amacıyla Kılıç 2021 yılında bir tez çalışması ortaya çıkarmıştır. Bu çalışma nitel olarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma grubunu İstanbul'daki üniversitelerde okuyan Z kuşağına mensup 25 kişi oluşturmaktadır. Veriler derinlemesine görüşme metoduyla elde edilmiştir. Araştırmanın sonucunda ise Z kuşağı, toplum içerisinde yaş ve sosyal statüye bakılmaksızın birey olarak kabul edilmek istemektedir ayrıca karar sürecinde aktif rol olmak ve karar sürecinin içinde bulunmayı talep etmektedir. Z kuşağı için özgürlük ayrı bir öneme sahiptir. Bu araştırma da Z kuşağının mevcut ekonomik ve politik durumdan kendinden önceki kuşakları sorumlu tuttuğu da ortaya çıkarılmıştır. Bir diğer dikkat çekici sonuç ise Z kuşağının imkan bulduğu anda yurtdışına gitmeyi düşünmesi ve Türkiye'nin geleceği konusunda herhangi bir umutlarının olmamasıdır (Kılıç, 2021). Bu araştırma Z kuşağının eğitim, aile ve topluma yönelik genel bakış açısını ortaya koyması açısından önemlidir. Ayrıca araştırmada dine hiç atıf yapılmaması dikkat çeken bir husustur.

Altıparmak, 2021 yılında yaptığı çalışmada X, Y ve Z kuşağına mensup kadınların din algılarını karşılaştırmıştır. Nicel olarak yürütülen bu çalışmada Konya'da yaşayan 500 kadına din algısı anket formu doldurtulmuştur. Elde edilen veriler SPSS 22 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Bu araştırmanın sonucunda X ve Y kuşağının din algısı benzer olduğu halde Z kuşağının bu iki kuşaktan farklılaştığı görülmüştür. Araştırmanın sadece kadınlar üzerinden gerçekleştirilmesi kadınların din olgusunu ortaya koymak açısından değerli olmaklar beraber erkekleri dışarda bırakmaktadır.

Z kuşağıyla ilgili yapılan bir diğer araştırma ise Z kuşağının deizm algısı üzerinedir. Çalışkan (2021), tarama modeline uygun olarak yürüttüğü çalışmasında Türkiye genelinden 2000-2006 yılları arasında doğmuş 701 katılımcıya ulaşarak deizm algısı ölçeğini bu katılımcılara cevaplatmıştır. Araştırmanın sonucunda ise Z kuşağının deizm algısını çok yüksek olmadığı ancak çok da düşük olmadığı belirtilmiştir. Ailenin dini inanç yönelimi, demokratik tutumu, baskıcı-otoriter oluşu Z kuşağının deizm algısı üzerinde etkilidir. Yönlendirici tutuma gösteren aileye sahip gençlerin deizm algısı diğerlerine oranla daha düşüktür. Z kuşağının dini inancını aile (çok fazla), arkadaş ve kitap (orta düzeyde) unsurları etkilerken DKAB öğretmeni, din görevlisi ve sosyal medya unsurlarının etkilemediği tespit edilmiştir. Ayrıca araştırma da Z kuşağını deizme iten

sosyolojik pek çok faktöre değinilmiştir. Bu faktörlerden birisini de “dini şüphe” oluşturmaktadır. İlgili araştırma Türkiye gündemi açısından oldukça güncel olan deizm-Z kuşağı tartışmalarına pek çok açıdan cevap verebilecek niteliktedir. Araştırma Z kuşağının deizm algısını ölçerek konuyla ilgili geniş bir resim sergilemektedir. Bundan sonra yapılacak araştırmaların ise bu çerçeve eşliğinde daha odaklı olması Z kuşağını tanımaya katkı sunacaktır.

Gökçe (2021), Y ve Z kuşaklarının dindarlık eğilimleri üzerine yürüttüğü araştırmasını nitel olarak gerçekleştirmiştir. Durum çalışması desenine uygun olarak tasarladığı araştırmasında Y ve Z kuşağına mensup toplam 21 kişi ile nitel görüşme yapılmıştır. Bu araştırmanın sonuçlarına göre ise Y ve Z kuşağının dindarlık eğilimleri tasvir edilmiştir. Ayrıca araştırmada inançtan emin olma alt teması oluşturulmuş ve Z kuşağının dini inançlarını sorguladıkları ve sorgulama esnasında kendilerine göre güvenilir olan kaynaklara başvurdıkları belirtilmiştir.

Bahcaci (2022) ise X, Y ve Z kuşaklarını arasında karşılaştırmalı bir araştırma yaparak bu kuşakların yaşam doyumları ve psikolojik belirtileri arasındaki bağı ölçmeyi amaçlamıştır. Bu amaç çerçevesinde 16-56 yaş aralığında olan 369 kişi ile nicel bir araştırma yapılmıştır. Katılımcılara birtakım ölçekler uygulanmış ve bu ölçeklerden elde edilen veriler analiz edilmiştir. Araştırma verilerine göre yaşam doyumu ile psikolojik belirti arasında negatif korelasyon mevcuttur. Z kuşağı yaşam doyumu en düşük olan ve psikolojik belirtiye en fazla olan kuşak olarak tespit edilmiştir.

Alanyazın taramasında Z kuşağını konu edinen pek çok makaleye ulaşılmıştır. Araştırmamızın konusu çerçevesinde doğrudan ilgili olan makalelere aşağıda yer verilmiştir.

Demir (2022), “Kutsal Olan Her Şey Buharlaşıyor mu? Z Kuşağının Değer Yöneliminde Transhümanist İzler” başlıklı çalışmasında Z kuşağı ile ilgili yapılan pek çok araştırma sonuçlarından yola çıkarak Z kuşağını Transhümanizm perspektifinden ele almıştır. Araştırmanın sonucu olarak ise transhümanizmin temel seküler felsefesi Z kuşağını etkilemekte ve bu etkilenme genel çerçevede aile ve dine verilen önemin azalmasıyla gerçekleşmektedir. Şöyle ki; transhümanizmin üzerinde durduğu bireysellik ve rasyonellik Z kuşağının temel özellikleri arasında bulunmaktadır ve bu özelliklerden ilki aileye ikincisi ise dine yönelik bakışı negatif etkilemektedir. Bu çalışma özellikle

kuşakların yaşadıkları dönemdeki hakim paradigmadan etkilendikleri gerçeğini açığa çıkarması açısından önemlidir.

Son olarak Z kuşağı ekseninde yazılan ve bu kuşağı tanımlama amacıyla olan birtakım kitaplar bulunmaktadır.

Palfrey ve Gasser (Palfrey & Gasser), “Doğuştan Dijital” adlı eserlerinde Z kuşağının belirgin özelliklerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Amerika merkezli yürütülen bu çalışmada Z kuşağı on üç alt tema çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu temalar; kimlik, dosyalar, gizlilik, güvenlik, yaratıcılık, korsanlık, kalite, aşırı yükleme, saldırganlık, yenilikçilik, öğrencilik, eylemcilik ve sentezdir. Bu araştırma dijital dünyanın ortaya çıkardığı Z kuşağını tanımak açısından önem arz etmektedir.

Twenge (2018) ise İ-Nesli olarak isimlendirdiği Amerika’da yaşayan Z kuşağını geniş çerçevede ele almış ve bu kuşağı yardıma ihtiyaç duyan, pek çok problemi olan bir kuşak olarak betimlemiştir. Twenge’ye göre Z kuşağının belirgin on eğilimi bulunmaktadır. Bu on eğilimi açıklamak gerekirse Z kuşağı genelde; geç olgunlaşan, aşırı internet kullanan, yüz yüze iletişimden kaçınan, dinsiz, yalıtılmış (güvensizlikten kaynaklı), ruh ve akıl sağlığı problemlerine sahip, kapsayıcı-özgürlükçü, siyasi olarak bağımsız, gelir güvensizliği yaşayan, cinsellik, evlilik ve çocuk konularında net bir tutuma sahip olmayan bireylerden oluşur. Görüldüğü gibi tüm tanımlamalar negatif bir çerçevede ele alınmıştır. Öyle ki Twenge göre bu kuşak kurtarılmalıdır. Özellikle din konusunda bu kuşağın inançlarından uzaklaştığı ifade edilmiştir. Kitabın son bölümünde ise Z kuşağını kurtarmak (!) için yapılması gerekenler listelenmiştir. Kitap genelinde yazar olumsuz ve karamsar bir tutum sergilemiştir. Bu durumun gerçeği gölgelediği düşünülmektedir.

Kuram (2021), Türkiye’nin Z kuşağını ele aldığı “Z Bir Kuşağı Anlamak” adlı çalışmasında Ankara, İzmir ve İstanbul’dan 1507’si ekonomik olarak düşük gelir gurubundan aileye mensup ve 1257’si ise orta veya yüksek ekonomik statülü aileye mensup olmak üzere toplamda 2764 Z kuşağına mensup bireyden veri toplamıştır. Bu veriler çerçevesinde ekonomik durumun z kuşağının hayata bakışını şekillendirdiği söylenebilir. Z kuşağının hayata bakışı, müzik zevkleri, kitap okuma süresi, futbol ilgileri, adalet ve eşitlik vurguları, Türkiye’de yaşamının zorluğu, meslek seçimleri ve hayalleri gibi alt başlıklara kitapta yer verilmiş ve bu başlıklar altında ekonomik duruma göre

çoğunun cevabı şekillenmiştir. Sosyal yönden Z kuşağını inceleyen bu çalışmanın dine bakış, dini tutum ya da din alt başlığı açmaması ise bu çalışmanın sınırlılıkları arasında görülebilir.

Korkmaz (2022) ise “İnternet Neslinin Dini” adlı çalışmasında Z kuşağının dindarlık, mutluluk, hoşgörü ve psiko-sosyal davranışlarını nicel araştırma yöntemlerinden faydalanarak ortaya koymuştur. Bu çalışmada öncelikle teorik düzlemde kuşaklar ve Z kuşağı detaylı şekilde ele alınmıştır. Sonrasında ise 17-24 yaş aralığında olan 1212 kişiye çeşitli ölçekler uygulanarak birtakım sonuçlara ulaşılmıştır. Z kuşağının büyük oranda ailesinin siyasi görüşünü benimsemediği ancak din ve dünya görüşü açısından ebeveynin tutumunu benimsedikleri ortaya konmuştur. Din ve dünya görüşü açısından ailenin tutumunu benimseyen Z kuşağı konu siyaset olduğunda ailesinden farklılaşmaktadır ve bu nokta oldukça dikkat çekicidir. Ayrıca bu çalışmada araştırmaya katılan Z kuşağından bireylerin %92,1’i kendini Müslüman olarak %3’ü ise kendisini deist olarak tanımlamaktadır. Bu sonuçlar Z kuşağının deist olduğu iddiaları ile çelişmekle beraber çalışma nicel olması açısından genel çerçeve sunmakla sınırlıdır. Z kuşağında dindarlığı görmek açısından değerli olmakla beraber Z kuşağındaki dindarlığı anlamak açısından nitel araştırmalara ihtiyaç duyulduğu görülmektedir.

Z kuşağı ile ilgili yukarıda özetlenen çalışmalardan hareketle Z kuşağının dine yönelik tutumunun genel hatlarıyla ortaya konduğu görülmektedir. Bu ortaya konan genel hat üzerinden artık daha incelikli konulara geçiş yapılarak Z kuşağının dini tutumunun altında yatan temel faktörler açığa çıkarılmalıdır. Bu amaçla, önceki araştırmalardan bazılarının (Çalışkan, 2021; Gökçe, 2021) da atıf yaptığı gibi dini yönelim açısından belirleyici olan dini şüphe kavramı ekstra önem kazanmaktadır. Z kuşağı ve dini şüphe konusunda herhangi bir araştırmanın yapılmaması ve dini şüphenin Z kuşağının dini yönelimini etkileyen bir faktör olarak alanyazında sunulması Z kuşağı ve dini şüphe ile ilgili bir araştırmaya ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

1.3.2. Dini Şüphe ile İlgili Yapılan Çalışmalar

Dini şüphe ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde 4 tez çalışması olduğu görülmektedir.

İlk tez çalışması Bahadır (1994) tarafından yapılmıştır. Gerek kavramsal çerçevesi gerekse örneklem büyüklüğü ve yöntemi bakımından nitelikli bir çalışmadır. Nicel araştırma yöntemleri kullanılarak yürütülen bu çalışmada ergenlik dönemi dini şüphe ve tereddütler ortaya konmuştur. 409 öğrenci üzerinden yapılan bu çalışmada öğrencilerin %24'ü şu sıralar dini şüphe yaşadıklarını, %32'si daha önce dini şüpheyi deneyimlediklerini ve %44'ü ise dini şüpheyi henüz hiç tecrübe etmediklerini belirtmiştir. Bu araştırmanın örnekleminde dini şüphe yaşayan öğrencilerin oranı %56 olarak saptanmıştır.

2002 yılında ise Ak dini şüphe merkezli bir çalışma yürütmüştür. Ak'ın çalışmasının temel konusu 17-25 yaş aralığındaki gençlerin dini şüphelerini din eğitimi çerçevesinde incelemektedir. Bu amaçla 403 öğrenciden 50'si ile mülakat 353'ü ile anket yapılarak veriler toplanmıştır. Araştırmanın sonucunda ise dini şüphe sürecinin bu yaş aralığındaki gençler için dini ve sosyal hayatına etki edecek derecede güçlü olduğu, gençlerin pek çok konuda dini şüpheye sahip olduğu bu şüphelerin ise anlam temelli anlatım yöntemiyle giderilebileceği ifade edilmiştir (Ak, 2002).

Osmani'nin (2014) yapmış olduğu tez çalışmasında ise Makedonya'da yaşayan gençlerin dini şüphe kaynakları ve bu şüphenin etkilerini araştırmıştır. Araştırma nicel yöntemler aracılığıyla yürütülmüştür. Farklı yaş gruplarından toplamda 900 kişinin doldurduğu anketlerden araştırma verileri elde edilmiştir. Bu veriler doğrultusunda dini şüphelerin insanın dine yönelik duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını etkilediği sonucu ortaya çıkmıştır.

Öner (2020) ise ergenlik döneminde dini şüphe olgusunu kadrajına aldığı tez çalışmasında ergenlik döneminde olan bireylerin hangi konularda dini şüphe duyduğunu ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Bu hedef bağlamında hem DKAB ve İHL meslek dersleri öğretmenleriyle hem de 10 ve 11. Sınıf olan öğrencilerden veri elde etmiştir. Bu veriler doğrultusunda öğrencilerin çoğunlukla inançla ilgili konularda dini şüphe yaşadıkları bunun yanı sıra hadisler, kadın-erkek eşitliği, din-bilim ilişkisi gibi farklı konularda da dini şüphe yaşadıkları sonucuna varılmıştır. Bu çalışma aynı zamanda Z kuşağını kapsayan bir çalışma olması açısından da önemlidir. Araştırmanın gerçekleştiği yıl 2020 olarak belirtilmekte ve bu yılda 10 ve 11. sınıfta olan öğrenciler aynı zamanda Z kuşağına mensup bireylerdir. Ancak bu araştırmanın sonuçları kuşak kavramı çerçevesinde

değerlendirilmemiştir. Araştırmadaki ilgili verileri kuşak kavramı çerçevesinde değerlendirmek ve yapılan yeni araştırmadaki veriler ile karşılaştırmak faydalı olacaktır.

Bu tezlerin yanı sıra dini şüphe alanında yapılan çeşitli araştırmalar bulunmaktadır. Bayrakdar vd., ise “Disiplinler arası Bir Yaklaşımla Dinsel Şüphe Problemi” adlı çalışması dini şüphe kavramının müstakil olarak kullanıldığı ilk eser olma özelliği taşımaktadır. Bu çalışmada üniversite öğrencilerinin dinsel şüphe problemiyle baş ederken bu probleme yönelik yükledikleri anlam ve bu problemi çözerken kullandıkları metotlar ele alınmıştır (2017) .

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM

Tezin bu kısmında araştırma yürütülürken uygulanan tüm adımların açıkça belirtilmesi hedeflenmektedir. Araştırmanın metodu, çalışma grubu, veri toplama yöntemi, veri analiz süreci, araştırmacının yeri ve geçerlik-güvenirlik çalışmaları bu bölümde ele alınacaktır.

2.1. ARAŞTIRMANIN METODU

Nitel araştırma, gözlemcinin yerini belirginleştiren konumlandırılmış bir araştırmadır ve dünyayı daha görünür kılan bir takım yorumlayıcı materyallerden faydalanır (Creswell, 2018). Nitel araştırmaların temel amacı ise insanın tutum ve eylemlerini doğal ortam içerisinde ve çok yönlü bakış açısıyla anlamaya çalışmaktır (Yıldırım & Şimşek, 2016). Bu çerçevede Z kuşağının dini şüphe deneyimini keşfedebilmek ve bu deneyimin bahsedilen kuşak bağlamında belirgin özelliklerini derinlemesine anlayabilmek için bu araştırma nitel araştırma yöntemlerine uygun olarak gerçekleştirilmiştir.

Nitel araştırma deseni, araştırmanın yaklaşımını netleştiren ve çeşitli aşamaların araştırmanın amacı çerçevesinde tutarlı olmasına yardım eden stratejik bir rehber olarak tanımlanabilir (Yıldırım & Şimşek, 2016). Araştırma deseni, araştırma amacına uygun yaklaşımı belirleme ve araştırma verilerini bu yaklaşıma göre toplama ve analiz etme sürecinde araştırmacıya rehberlik etmektedir. Bu bağlamda araştırma için uygun desenin seçilmesi araştırmanın amacına ulaşması ve tutarlı sonuçlar elde etmek açısından önemlidir. Bu araştırma fenomenolojik (olgubilim) desene uygun olarak tasarlanmıştır. Fenomenoloji deseni, çoğu insan tarafından günlük hayatta fark edilen fakat tam olarak anlaşılmayan konularda derinlemesine analiz imkanı sağlamakla beraber görünenin ardındaki anlamı keşfetmeye yardımcı olacak bir araştırma zemini sunmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2016). Fenomenolojik bir çalışma birden fazla kişinin bir olgu çerçevesinde yaşamış oldukları deneyimlerin özünü açığa çıkarmayı amaçlamaktadır (Creswell, 2018). Bu noktada Z kuşağının dini şüphe deneyimini keşfetmeyi amaçlayan bu araştırma için en elverişli desen fenomenolojik desen olarak belirlenmiştir. Z kuşağında dini şüphe

olgusu herkes tarafından tahmin edilip varlığı ve konusu üzerine çeşitli yorumlar yapılabilmektedir. Ancak Z kuşağında dini şüphe süreci, konusu ve bireye yansıması ilgili anlamlı ve derinlikli bilgi bu tahminlerle elde edilemez. Bu konuda derinlikli bilgiye ulaşmak için araştırmanın Z kuşağının dini şüphe deneyimleme sürecini detaylı incelemesi ve bu süreç içerisindeki belirgin fenomenlere ulaşması gerekmektedir. Bu hedef çerçevesinde, Z kuşağında dini şüphe olgusunun ortak ve yaygın özleri fenomenolojik desen ile ele alınmıştır.

2.2. ÇALIŞMA GRUBU

Nitel araştırma geleneği içinde ortaya çıkan ve araştırmanın amacına ulaşabilmesi için hedefe yönelik belirlenen çalışma grubunu savunan amaçlı örnekleme yöntemleri nitel araştırmaların genel felsefesiyle büyük bir uyum içerisinde (Yıldırım & Şimşek, 2016). Amaçlı örnekleme yöntemleri sayesinde araştırmanın problemine ilişkin çalışma grubu belirlenir ve veriler bu gruptan elde edilir. Öte yandan fenomenolojik desene uygun olarak yürütülen bir araştırmada veri grubunun araştırma amacında belirlenen olgu ile ilgili deneyimi bulunan kişilerden oluşması önerilmektedir (Creswell, 2018). Bu sebeple, araştırmada amaçlı örnekleme metotları içerisinde bulunan ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Ölçüt örnekleme; önceden karar verilmiş bir takım ölçütlere uygun şekilde veri grubunu oluşturmak için kullanılan yöntemdir (Yıldırım & Şimşek, 2016). Bu yöntemde öncelikle araştırmanın amacına uygun verilerin toplanması için bazı ölçütler belirlenir. Sonrasında ise bu ölçütlere uygun çalışma grubuna ulaşılır. Bu araştırmada ise uygun veri toplamak amacıyla aşağıdaki ölçütler belirlenmiş ve çalışma grubu bu ölçütlere uyacak şekilde oluşturulmuştur.

Araştırmanın çalışma grubu ölçütleri:

- 18-19 yaş aralığında olma: Araştırmanın veri kaynağını oluşturan kişiler 18-19 yaş aralığındadırlar. Bu yaş aralığı dini şüphe deneyiminin farkında olma ve değerlendirme yetisine sahip olmak açısından oldukça önemlidir. Ergenlik döneminin dini şüphe açısından kritik bir dönem olduğu bilinmekle beraber bu dönemin sonlarında kişilerin şüphelere karşı belirgin bir tutum sergilediği de bilinmektedir (Bahadır, 1994). İşte bu noktada görüşme yapılacak kişilerin dini

şüphe sürecini nasıl deneyimlediklerini ve bu sürecin sonunda hayatlarının nasıl etkilendiğini gözlemleme kapasitesine sahip olmaları gerekmektedir.

- Dini şüphe deneyimine sahip olma: bireyin dini şüphe deneyimine sahip olduğunu belirlemek için ön görüşme yapılmıştır. Din ile ilgili kafanıza takılan sorular var mı? Dini şüphe nedir? Dini şüphe yaşadığınızı düşünüyor musunuz? vb. birtakım sorular sorularak katılımcının dini şüphe yaşıyıp yaşamadığı belirlenmiş ve sonrasında görüşme gerçekleştirilmiştir.

Araştırma veri doygunluğuna ulaştığı zaman görüşmeler bitirilmiş ve veri kaynağı sınırlandırılmıştır. Veri kaynağının sınırı ve sayısı ile ilgili veri doygunluğuna ulaşılmış olmak temel ölçüt olarak belirtilmekle birlikte bu sayının 5-25 kişi arasında olmasının ideal olduğu söylenmektedir (Creswell, 2018).

Tablo 1. Çalışma Grubunun Özellikleri

Özellikler Katılımcı	Lise Türü	Yaşanılan Yer	Sosyo-ekonomik Düzey	Yaş	Teknolojik cihazlarla geçirilen günlük süre	Dini Yönelim
K1	Fen Lisesi	Erzurum	Orta	18	4-5 saat	İslam
K2	Fen Lisesi	Erzurum	Orta	18	5 saat	İslam
K3	İmam-Hatip Lisesi	Erzurum	Orta	18	3-4 saat	İslam
K4	Düz Lise	Erzurum	Düşük	19	1 saat	İslam
K5	Teknik Lise	Erzurum	Orta	18	2-3 saat	İslam
E1	Fen Lisesi	Erzurum	Orta	18	3 saat	Teslim olan
E2	İmam-Hatip Lisesi	Erzurum	Orta	18	2.5-3 saat	İslam
E3	Teknik Lise	Erzurum	Orta	18	4-5 saat	İslam
E4	Düz Lise	Erzurum	Orta	18	1.5 saat	İslam

2.3. VERİ TOPLAMA ARACI

Nitel araştırmada en sık kullanılan veri toplama aracı görüşmedir (Yıldırım & Şimşek, 2016). Nitekim fenomenolojik desene uygun tasarlanmış bir araştırmanın verilerinin, araştırmanın amacında belirtilen fenomeni deneyimlemiş bireylerle gerçekleştirilen görüşme yoluyla elde edilmesi önerilmektedir (Creswell, 2018). Görüşme, insanların deneyimlerine, tutumlarına, yaşantılarına ve inançlarına yönelik bilgi elde etme sürecinde oldukça verimli bir yöntemdir (Yıldırım & Şimşek, 2016). Bu araştırmada ise Z kuşağının dini şüphe deneyimi keşfedilmeye çalışıldığı için en uygun yöntemin görüşme olduğuna karar verilmiştir. Bu sayede birincil veri kaynağı olan Z kuşağına ulaşılmış ve dini şüphe deneyimi ile ilgili derinlemesine bilgi elde edilmiştir.

Görüşme, yapılandırılmış ve yapılandırılmamış olmak üzere iki türe sahiptir. Yapılandırılmış görüşme türünün temel amacı bireylerden alınan verileri bir birleriyle karşılaştırarak aralarındaki uyumu ya da farklılığı gözlemlemektir (Yıldırım & Şimşek, 2016). Z kuşağının dini şüpheyi nasıl deneyimlediğini ortaya çıkarma amacına ulaşabilmek için yapılandırılmış görüşme türünün kullanılmasına karar verilmiştir. Yapılandırılmış görüşmenin gerçekleşebilmesi için yarı yapılandırılmış bir görüşme formu hazırlanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu sayesinde görüşme esnasında katılımcıya göre bazı sorular eklenmiştir.

Görüşme formu hazırlanırken özellikle birkaç noktaya dikkat edilmiştir (Yıldırım & Şimşek, 2016):

- Soruların açık ve seçik olması
- Odaklı soruların hazırlanması
- Soruların açık uçlu olması
- Yanlı ve yönlendirici sorulardan kaçınılması
- Sondalar hazırlanması
- Farklı tür soruların yazılması
- Soruların mantıklı bir şekilde düzenlenmesi (genelden özele, hassas soruları sona bırakmak, bireysel bilgilerle ilgili soruları sonda sormak vb.)

Görüşme formu hazırlanmadan önce Z kuşağı ve dini şüphe ile ilgili alanyazın taraması yapılmıştır. Daha önce yapılan çeşitli araştırmalardan özellikle Bahadır (1994)

ve Öner (2020)'in dini şüphe üzerine yazdıkları tezlerden hareketle görüşme soruları temel amaç çerçevesinde oluşturulmuştur. Görüşme formu taslağı hazırlandıktan sonra farklı alanlardaki uzman araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Uzman araştırmacıların seçiminde araştırmanın yöntemi ve konusu belirleyici olmuştur. Araştırma yöntem ve teknikleri konusunda uzman üç, Din Psikolojisi alanında uzman beş, Din Felsefesi alanında uzman bir araştırmacı görüşme formunu inceleyerek araştırmayı multidisipliner boyuta ulaştıracak yorumlar yapmışlardır. Bu yorumlar çerçevesinde araştırma soruları revize edilerek son halini almıştır. Görüşme formunun uzman değerlendirme sürecini detaylandırmak gerekirse süreç şu şekilde devam etmiştir. Din psikolojisi alanında, dini şüphe konusunda çalışma yapan iki araştırmacıya ulaşılmıştır. Bu araştırmacılar soruları inceleyerek bazı soruların yapılarının değiştirilmesi yönünde değişiklik yapılmasını öngörmüşlerdir. Bu araştırmacıların geri dönütleri dikkate alınarak ilgili form revize edilmiştir. Sonrasında ise alanyazın taraması sonucunda dini şüphe konusunun din felsefesi alanıyla ilişkili olduğu anlaşılarak din felsefesi alanından uzman bir araştırmacı revize edilen görüşme formunu incelemiştir. Bu inceleme sonucunda da çeşitli değişiklikler yapılarak hazırlanan görüşme formu bir veri toplama aracı olarak değerlendirilmek üzere araştırma yöntem ve teknikleri alanında uzman üç araştırmacı tarafından bir veri toplama aracı olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmenin sonucunda çeşitli düzenlemeler yapılarak hazırlanan görüşme formu pilot görüşme için hazır hale getirilmiştir. Pilot görüşme gerçekleştirildikten sonra anlaşılmayan bölümler düzenlenerek araştırma formu son halini almıştır.

Görüşme süresi her bir katılımcı için ortalama 30 dk sürmüştür. Görüşmeler katılımcıların izni ile cihaz kullanılarak kayıt altına alınmıştır. Sonrasında ise araştırmacı tarafından herhangi bir program kullanmadan deşifre edilmiştir. Herhangi bir program kullanılmamasının temel sebebi ise araştırmacının görüşme verilerine aşina olmasını sağlamaktır.

Katılımcıların gerçek kimlikleri gizli tutulmuş ve hiçbir bağlamda açığa vurulmamıştır. Metin içerisinde katılımcıların ifadeleri kod adları kullanılarak gösterilmiştir. Erkek katılımcılar E1, E2, E3 ve E4; kadın katılımcılar K1, K2, K3, K4 ve K5 şeklinde metin içinde yer almışlardır. E harfi erkeği, K harfi kadını temsil etmektedir. Numaralar ise katılımcıları birbirinden ayırt etmek için rastgele kullanılmıştır.

2.4. VERİ ANALİZİ

Nitel araştırmanın veri analiz sürecinde çeşitlilik, yaratıcılık ve esneklik kavramları ön planda tutulmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2016). Bunun sebebi ise toplanan ham veriler arkasındaki anlama ulaşma hedefidir. Bu araştırmanın temel amacı Z kuşağının dini şüphe deneyimini keşfetmek ve deneyimdeki ortak özleri açığa çıkarmak olduğu için veri analiz yöntemi olarak içerik analizi yöntemi tercih edilmiştir. İçerik analizinde temel hedef elde edilen verileri açıklayabilecek kavram ve ilişkilere ulaşmaktır (Yıldırım & Şimşek, 2016). İçerik analizinde verilerden hareketle temel kavramlar oluşturulup sonrasında bu kavramların birbirleriyle ilişkilendirilir. Bu analiz yönteminde veriler belirli kavramlar etrafında bir araya getirmiş, çeşitli temalar ve alt temalar oluşturulmuş sonrasında ise oluşturulan kavram ve temalar çerçevesinde araştırma amacına yönelik yorumlamalar yapılmıştır.

İçerik analizinde takip edilen aşamalar şu şekildedir (Yıldırım & Şimşek, 2016):

- Verilerin kodlanması
- Temaların bulunması
- Verilerin kod ve temalara göre tekrar düzenlenmesi
- Bulguların yorumlanması

2.5. ARAŞTIRMACININ YERİ

“Nitel araştırmada araştırmacının kendisi bir araçtır” (Patton, 2018). Nitel araştırmada araştırmacı gerek veri toplama gerekse veri analiz sürecinde baskın bir role sahiptir. Dolayısıyla araştırmacının gözlem ve yorumları araştırmanın sonuçlarını etkileyebilecek güce sahiptir. Bu bağlamda araştırmacının açıkça araştırmadaki konumunu belirlemesi gerekmektedir.

Araştırmacının bu konuya yönelme gerekçesi Türkiye gündeminde olan Z kuşağının dine yönelik tutum ve davranışlarının dini şüphe olgusu etrafında inceleme isteğidir. Çeşitli dini inançlarla yaftalanan Z kuşağının dini şüphe deneyimleri Z kuşağını anlamak ve dine yönelik tutumlarını anlamlandırmak açısından önemli görülmektedir. Ayrıca araştırmacı bir süre lisede DKAB öğretmenliği yapmış ve bu süreçte Z kuşağını gözlemlene imkanı bulmuştur. Bu gözlem neticesinde araştırmacı Z kuşağının dini şüphe

deneyiminin çok yönlü ve karmaşık olduğu ve bu konunun derinlikli bir şekilde incelenmesi gerektiği kanaatine sahiptir. Ayrıca araştırmacı 1997 doğumlu olup pek çok kaynağa göre Z kuşağının içerisinde bulunmaktadır fakat Türkiye özelinde yapılan kuşak çalışmalarına göre Z kuşağı 2000 ve sonrasında doğanları kapsamaktadır (Bayhan, 2019). Ek olarak Z kuşağının dijital yerlilik özelliği düşünüldüğünde de araştırmacı Z kuşağı olarak kendisini görmemektedir çünkü araştırmacı internet ile ortaokul dönemlerinde tanışmıştır. Bu sebeplerle araştırmacı Y kuşağının özelliklerini daha baskın bir şekilde taşımaktadır. Bu durum Z kuşağıyla özdeşim kurmama ve araştırmanın tarafsız olması açısından önem arz etmektedir.

2.6. GÜVENİRLİK VE GEÇERLİK

Nitel araştırmalarda güvenirlik ve geçerliğin sağlanması adına uygulanması gereken belirli bazı adımlar bulunmaktadır. Bunlar inandırıcılık, aktarılabilirlik, tutarlık ve teyit edilebilirliktir (Yıldırım & Şimşek, 2016).

İnandırıcılık, araştırma sürecinin açık-seçik sunulmasıyla, araştırma verilerinin güvenilir ve teyit edilebilir olmasıyla ve benzer ortamlarda sonuçların geçerli olmasıyla sağlanan bilimsel bilgi üretim sürecinin tutarlılığını ifade etmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2016). Bu araştırmada inandırıcılık ilkesi gereğince veri toplama aracı hazırlanırken uzman görüşü alınmış ve pilot görüşme gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, veri kaybını önlemek için veriler görüşme esnasında kayıt altına alınmıştır. Görüşmeler tamamlandıktan sonra ise deşifre edilerek katılımcılara tekrar gönderilmiş ve katılımcı teyidi alınmıştır. Veri analizi aşamasında ise üçgenleme yöntemi kullanılarak veriler birden fazla araştırmacı tarafından kodlanmış, oluşturulan kodlar uzmanlar tarafından incelenmiştir.

Aktarılabilirlik, nitel araştırma sonuçlarının benzer ortamlarda tekrar açığa çıkabileceği ve sonuçlardan hareketle yeni araştırma hedeflerinin belirlenebileceğini ifade eden bir ilkedir. Çalışma grubunun özellikleri ne kadar açık olursa ve betimleme ne kadar ayrıntılı olursa araştırmanın aktarılabilirlik düzeyi de o kadar yüksek olmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2016). Bu sebeple, ilgili araştırmada aktarılabilirlik çerçevesinde amaçlı örnekleme yöntemiyle çalışma grubu seçilmiş ve veri analiz sürecinde ayrıntılı betimlemeyi barındıran içerik analizi kullanılmıştır.

Tutarlılık, araştırmaya dışardan bir gözle bakılmasını ifade etmektedir. Veri toplanması, analizi ve yorumlanması süreçlerinde bir birini takip eden adımların kullanılıp kullanılmadığını, araştırmanın kendi içinde tutarlı olup olmadığını, veri analizinde yapılan kavramsallaştırmaların uygun olup olmadığını, araştırmanın amacı ve sonucu arasındaki ilişkiyi gözlemleyen ve onaylayan uzmanlar sayesinde araştırma tutarlı bir hale gelebilir (Yıldırım & Şimşek, 2016). Bu çerçevede araştırmanın her aşamasında alanında uzman olan kişilere başvurulmuş ve gerekli teyitler alınmıştır. Örneğin, görüşme formu uzmanlar eşliğinde hazırlanmıştır. Veri analizi uzmanlar eşliğinde yürütülmüştür.

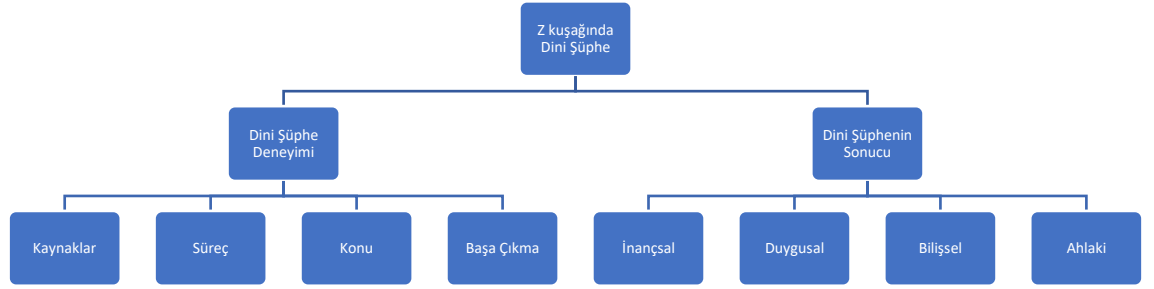
Teyit edilebilirlik, araştırma verilerinin mantık çerçevesinde okuyucuya sunulması ve araştırmanın analiz sürecinin açık-seçik ortaya konmasını ifade eder. Biraz daha açıklamak gerekirse ham verilerden birtakım kavram üretme aşamasını açıkça sunmak, veri analiz raporunu hazırlamak ve okuyucuya ham verilerden aynı analizi yapabilme imkanı sunmak araştırmanın teyit edilebilir olduğunu göstermektedir (Yıldırım & Şimşek, 2016). Araştırmanın teyit edilebilir olması için analiz süreci açıkça belirtilmiş ayrıca metin içinde zaman zaman ham verilere yer ayrılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUM

Tezin bu bölümünde araştırma bulguları ortaya konulacak ve alanyazın eşliğinde yorumlanacaktır. “Z kuşağında dini şüphe nasıldır?” sorusunun temel araştırma sorusu olarak seçildiği bu çalışmada Z kuşağının dini şüphe deneyimi ve Z kuşağında dini şüphenin sonucu olmak üzere iki ana tema bulunmaktadır. Bu ana temaların her birinin birden fazla alt teması mevcuttur.

3.1. Z KUŞAĞINDA DİNİ ŞÜPHE

Şekil 1. Z Kuşağında Dini Şüphe

Z kuşağında dini şüphe olgusunun araştırıldığı bu çalışma iki ana tema çerçevesinde şekillenmektedir. Bu temalar, dini şüphenin yaşanma aşamasını barındıran dini şüphe deneyimi teması ile dini şüphenin yatışması ya da bazı konularda bu şüphenin tamamen ortadan kalkmasıyla meydana gelen değişimleri açıklayan dini şüphenin sonucu temasıdır. Her iki ana tema kendi altında çeşitli alt temalara sahiptir. Dini şüphe deneyimi ana teması; dini şüphenin oluşumuna sebep olan kaynaklar, dini şüphe sürecinin kişide meydana getirdiği değişimleri açıklayan süreç, dini şüphenin temel konuları ve bu şüpheyile başa çıkma aşaması olarak 4 alt temaya sahiptir. Dini şüphenin sonucu ana teması ise dini şüphenin azalması ya da bazı konularda tamamen bitmesinin inanca etkisini ortaya koyan inançsal, duygusal yönden insana etkisini ortaya koyan duygusal, zihinsel yönden etkiyi ortaya koyan bilişsel ve ahlaki yönden etkiyi ortaya koyan ahlaki sonuçlar olmak üzere 4 alt temaya sahiptir.

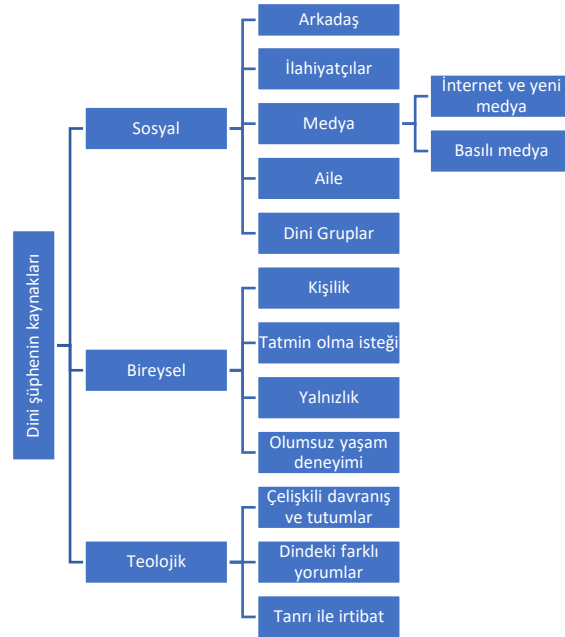
3.1.1. Z Kuşağında Dini Şüphe Deneyimi

Z kuşağının dini şüphe deneyimi ile dini şüphenin bizzat yaşandığı süreç kastedilmektedir. Bu sürecin doğru bir şekilde anlamlandırılması için bu bölümün 4 alt teması bulunmaktadır: Dini şüphenin kaynakları, dini şüphe süreci, dini şüphenin konusu ve dini şüpheyile başa çıkma.

3.1.1.1. Z Kuşağında Dini Şüphenin Kaynakları

Din hakkında yaşanan belirsizliği tanımlayan dini şüphe içerisinde tepkiselliği de bulunduran bireysel bir süreçtir (Mehmedoğlu, 2013: 114). Bu bireysel sürecin ortaya çıkmasına sebep olan birtakım faktörler vardır ki bu faktörlere dini şüphenin kaynakları denmektedir. Bu çalışmanın bulgularına göre dini şüphenin kaynakları 3 tema altında sınıflandırılabilir: Sosyal, bireysel ve teolojik. Bu tema kendi altında çeşitli kodlara sahiptir ve bu kodlar Şekil 3’ de gösterilmiştir.

Z kuşağında dini şüphenin kaynağı araştırıldığında hem sosyal hem bireysel hem de teolojik faktörlerin bu dini şüphe sürecine kaynaklık ettiği görülmektedir. Ancak bu araştırma da sosyal kaynakların daha belirgin ve daha yönlendirici olduğu söylenebilir. Bu durum ise Z kuşağının yoğun teknoloji kullanımı ile açıklanabilir.

Şekil 2. Dini Şüphenin Kaynakları

3.1.1.1.1. Sosyal Kaynaklar

Dini şüphenin oluşumunda temel faktörlerden birisi olan sosyal kaynaklar ifadesi ile bireyin karşılıklı etkileşimde olduğu alan kastedilmektedir. Bu bağlamda arkadaş, din eğitimcileri, medya, aile ve toplumdaki dini grupların dini şüphenin sosyal kaynaklarını oluşturduğu bu araştırmanın temel bulgularındandır.

- *Arkadaş*: Gençlik döneminde bireyin yaşantısını şekillendiren, bireyin duygu ve düşüncelerine yön veren kavramlardan birisi de arkadaşlıktır. Yapılan görüşmelerde arkadaş faktörünün dini şüphenin oluşumunda büyük bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu minvalde K3: *"Arkadaşlarımın görüşleri böyle bir toplu ortamda oturunca yani bir konu açılır ve söylerler ya bunlar benim kafamı çok karıştırdı."* şeklindeki ifadesiyle arkadaş ortamında konuşulan konuların kafa karıştırıcı ve düşündürücü olması sebebiyle şüphe duymaya başladığını belirtmiştir. K1 ise lisede arkadaş ortamının değişmesiyle farklı inançta olan kişilerle kurulan arkadaşlığın şüphe duymaya kaynaklık ettiğini şu şekilde ifade etmiştir: *"Bu okula geldikten sonra başladım. Çok karma bir ortam var yani gerçekten ateist, agnostik, ateist hani insan onların arasında kalınca bir sorguluyor yani."* Bu ifadeleri destekler şekilde K2 *"Bu okulda her türden insan var nasıl diyeyim ki deisti de var agnostiği de var. Onların soruları bu sefer kafamı iyice karıştırmaya başladı."* ve E3: *"Bazen ateistlerle tartıştığım için dini şüpheye düştüm"* ifadelerini kullanmışlardır. Bu söylemler ise genel olarak Z kuşağının farklı fikirler yani kendi inanç sistemlerine uymayan fikirlerle arkadaşları aracılığıyla karşılaşmaları sonucunda dini şüphe yaşadıklarını belirtmektedir. Arkadaşın var olan şüphe durumunu cesaretlendirmek ve normalleştirmek aracılığıyla gün yüzüne çıkardığını ise K4 şu sözleriyle ifade etmektedir: *"Benim aslında bir arkadaşım vardı o öyle konuşunca bende etkilendim, çok etkilendim ben aslında düşünüyordum ama ifade edemiyordum kendimi. Arkadaşlarım sayesinde şüphe etmeye başladım çünkü beni etkilediler konuşmalarıyla. Zaten sıkıntılı bir durumdaydım tam o an öyle bir denk geldi"*.

Z kuşağında arkadaş, dini şüphenin ortaya çıkması esnasında önemli bir etkiye sahiptir. Bu durum ergenlik dönemindeki bireyler için arkadaşın aileden daha etkili

olmasıyla da ilişkilidir(Öner, 2020: 23). Bu etki hem bir arkadaşın sahip olduğu şüphenin diğerine transferi şeklinde hem farklı inanca sahip arkadaşlardan etkilenme şeklinde hem de sahip olunan şüphenin açığa vurulmasını kolaylaştırma şeklinde gerçekleşmektedir. Burada değinilmesi gereken bir başka konu ise farklı Z kuşağının sahip olduğu farklı inanç ve düşünceye sahip arkadaş çevresi bu kuşağın din hakkındaki görüşlerini etkilemektedir. Bu durum yapılan başka bir araştırmada (Aydın, 2020: 59) ise Z kuşağının sosyal sermayesinin çeşitliliği yani farklı görüşlere sahip arkadaşlara sahip olması bu kuşağın dünya görüşünü ve liberal düşüncelerini etkilemektedir.

- *İlahiyatçılar*: Dini konularda başvurulacak kişiler olarak görülen din eğitimcileri Z kuşağı için bazı tutum ve davranışlarla dini şüphenin oluşumuna sebep olabilmektedirler. Dini şüphe yaşayan öğrencilere destek sunma konusunda yetersiz olan DKAB öğretmenleri öğrencilere cevap veremedikleri için şüpheye sebep olduklarını E3 şu şekilde ifade ediyor: *“Bende gittim bir hocanın yanına bana yarısını anlattı bende düşüncelerinin doğru olup olmadığı konusunda şüpheye girdim öyle. Hocalarımızın bazı şeylerde yetersiz olduğunu düşünüyorum”*. K2 ise *“Din öğretmenleri burada bize yeterli bilgiyi aktaramıyorlar. Mesela bir öğrenci dini anlamlandırıp inanmak istiyor ama öğretmenlerimiz bunu görmeyip tam tersine dini baskı yapmaya çalışıyorlar”* ifadesiyle arayış içinde olan öğrencilerin din eğitimcileri tarafından anlaşılmadıklarını belirtmektedir. E3 ise okulda din eğitimcilerinin uyguladığı eğitsel baskı sebebiyle şüphe etmeye başladığını şu şekilde aktarmıştır: *“Okuldaki baskı yüzünden oluştu. 9. Sınıfta bu okula geldiğimde benim bu düşüncelerim başladı. Çok aşırı baskılar vardı din baskısı. Dua ezberletiyorlar, ezberliyorum almıyor duayı. Niye tecvitleri yanlış diye. Bir duayı 3- 4 ay boyunca almadılar benden. Gerçekten bu olaylar beni çok şüpheye itti ve dine karşı tutumumu baskıcı hocalar değiştirdi. Bizim okuldaki herkesi namaza dine karşı çok fazla baskılıyorlar.”* İnternet üzerinden karşılaştığı bir ilahiyatçının görüşleri sebebiyle dini şüphe yaşayan E1 bu durumu *“İlk okuduğum zaman dedim ki bu adam dedim, yoldan çıkmış bu adam sapığın biri dedim daha sonrasında. Ama bir yandan merak ediyorum açıkçası yani çünkü çok farklı nitelikte yazıları vardı. Gerçekten çok farklı yazıları vardı bir yandan da okuyordum sonra yavaş gözüm açıldı diyebilirim. Yani bir şey hissetmekten çok*

düşünerek S.Ç. 'den etkilendim diyelim. Yazılarından etkilendim onun fikirlerinden etkilendim." sözleriyle ifade etmektedir.

İlahiyatçıların Z kuşağı tarafından dini şüphenin kaynakları arasında görülmesinin temel sebepleri dini şüphe yaşayan gencin sorularına cevap üretilmemesi, dini şüphe yaşayan gencin görmezden gelinmesi ve din eğitiminde katı ve kuralcı bir tutumun sergilenmesi olarak ifade edilmektedir. Bu sonuç, Z kuşağının katı, kuralcı ve pedagojik yaklaşımdan uzak olan eğitsel faaliyetlere katılmak istememe ve bu tür eğitimler yerine içinde mizahın bulunduğu ve korkutucu olmayan din eğitimlerini tercih etme tutumlarıyla doğrudan bağlantılıdır (Aydın, 2020: 56).

- *Medya*: Dijital dünyanın içine doğan Z kuşağı bu dünyanın sahip olduğu tüm içeriklere maruz kalmaktadır ve bu içeriklerden etkilenmektedir. Dinsel yayınların ve içeriklerin dijital dünyada kendisine yer bulduğu da dikkate alınırsa Z kuşağının dini şüphe kaynaklarından birisinin de medya olduğu gerçeği anlamlı bir hale gelmektedir. Yapılan görüşmeler sonucunda Z kuşağının internet ve yeni medya (dijital medya araçları ve yeni teknolojileri kapsayan ortamların ismi) ile basılı medya (kitap) çeşitlerinden etkilenecek dini şüphe duymaya başlamaktadırlar. *İnternet ve yeni medya* bu bağlamda oldukça belirgin bir şüphe kaynağını oluşturmaktadır. Bu minvalde K2 "*Kitaplardan çok sosyal medyada da zaten ne çıksa hemen ünlü oluyor. Hemen herkes onu yapmak zorunda herkes o düşünceyi savunmaya başlıyor ve savunulan düşünce de genellikle İslam'a ters düşen şeyler. Mesela önceden İran'da ya da Taliban'da olan şeyleri bu kadar görmüyorduk*" ifadeleriyle bu yeni medya araçlarının çok yaygın bir şekilde kullanıldığını, çok hızlı bilgi akışı sağladığını, insanları büyük ölçüde etkisi altına aldığını ve özellikle İslam dini aleyhinde pek çok içeriğe sahip olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla bu olumsuz içerikler ve bu içeriklerin yaygınlaşması Z kuşağında dini şüphe durumunun oluşumuna sebep olmaktadır. Tam olarak bu noktayı K4'ün şu ifadeleri daha belirgin hale getirmektedir: "*İzlediğim bir video... Beni savaş olan ülkelerdeki çocuklara yapılan işkenceler ve onların çektikleri acılar çok etkilemişti, orada bir sorgulamaya düşmüştüm. Çeşitli videolar savaşlarda acı çeken çocukların videolarını izleyip farklı düşünmeye başladım. Orada özellikle de masum çocuklara yapılan işkenceleri gördüm bir ara şey düşünüyordum Allah'ı sorgulamak gibi değil de Allah bu*

kadar merhametliyse neden bu çocuklara yapılan eziyetleri durdurmuyor, hadi biz neyse günahkarız ama çocuklar melek onların bir suçu yok.” İnternet ve yeni medya üzerinden yapılan çeşitli paylaşımlar Z kuşağının sahip olduğu inancı sorgulamasına sebep olmaktadır. Öte yandan bazı farklı dinlerin misyonerlik faaliyetlerinin yaygın olarak yürütüldüğü bu yeni medya ortamı Z kuşağına kendi dinlerini sorgulatmaktadır. E3: *“Herhangi bir sayfada araştırma yapıyordum karşıma çıktı Tanrı var mı diye bende girdim. Hz. İsa gökten indirilmiş Mesih mi ne o karşıma çıktı bende yarısına kadar okudum o zaman çok aklım karıştı.”* diyerek bu medya üzerinden karşılaştığı yeni bir dinin kendisini şüpheyse sevk ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca basılı medyanın da dini şüphelere kaynaklık ettiğini K2 *“Birkaç kitap vardı. Bazı filozofların görüşleri İslam’a aykırı olmasına rağmen bana mantıklı geldi. Bu tarz şeylerden sonra birtakım şüphelerim başladı.”* ve K4 *“Dostoyevski çok okuduğum için onlar beni şüpheyse düşürdü.”* şeklinde ifade etmişlerdir. Buradan hareketle kitapların da Z kuşağı için bir şüphe kaynağı olduğu söylenebilmektedir. Kitaplarda bulunan ve İslam dinine aykırı olan inançlar Z kuşağının çelişki yaşamasına sebep olmaktadır.

Bu araştırmanın bulgularına göre Z kuşağı için vazgeçilmez konumda olan internet ve yeni medya aynı zamanda dini şüpheyse kaynaklık etmektedir. Bu sonuç ise internet üzerinden çeşitli inançlar ve farklı fikirlerle karşılaşan gençlerin şüpheyse düşüklerini ifade eden çalışmayla (Öner, 2020: 117) paralellik göstermektedir.

- *Aile:* Aile dini şüphe oluşumuna çeşitli yollarla kaynaklık edebilmektedir. Özellikle dini emirleri yerine getirme konusunda yapılan baskı Z kuşağının dini emirleri sorgulamasına sebep olmaktadır. Bu durumu K1 *“Tesettürlü olup benden daha çok İslam’a uzak olan arkadaşlarım var aile baskısı yüzünden. Gerçekten din hani bu kadar baskı ve bu kadar insanların hayatını kötü yönde etkileyecek bir şey mi?”* şeklindeki ifadesiyle dinin baskıcı bir şekilde empoze edilmesini “kötü” kavramıyla değerlendirip bunun çoğu insan tarafından gerçekleştirilmesinin kendisini şüpheyse yönlendirdiğini belirtmiştir. Bu baskıcı tutumun Z kuşağı için şüphe kaynağı olması bu kuşağın sahip olduğu özellikler çerçevesinde anlamlı hale gelebilir. Z kuşağı özgürlükçülük sıfatını kendi üzerinde baskın bir şekilde hissettiği için bu özgürlüğü kısıtlayacak ve üstelik

bunu baskı yoluyla yapacak her türlü faaliyeti yanlış ve kötü olarak değerlendirmektedir. Bu değerlendirmenin bir sonucu olarak ise baskı yapan değil baskıya sebep olan şey yani din üzerinde yeniden düşünülmesi gereken bir konu olarak görülmektedir. Nitekim bu konuda K2 *“Benim ailem de çok muhafazakar ve bunun üstüne açık konuşacağım babam biraz baskıcı bir insandır. Baskıyı gerçekten din emrediyor mu diye sürekli düşünüyorum açıkçası.”* ifadeleriyle yaşadığı baskı süreci sonucunda dini emirleri hakkında şüphe duyduğunu ifade etmiştir.

Aile, gençlik döneminde dini şüphe oluşumuna kaynaklık edebilmektedir (Kula, 2006: 71; Öner, 2020: 32). Özellikle ailenin Z kuşağı üzerine uyguladığı dini baskı bu kuşağın dini şüphe yaşamasına sebep olmaktadır. Bu bulgulara paralel olarak yapılan bir araştırmada (Aydın, 2020: 54) da Z kuşağı için baskı ve katı dil bu kuşağın dine yönelik şüphelerini arttırmaktadır. Z kuşağı diğer alanlarda olduğu gibi din alanında da toleranslı ve anlayışlı bir dil kullanılmasını istemektedir.

- *Dini gruplar:* Sosyal çevrede meydana gelen haksızlıklar, çelişkiler, doğa ve insan kaynaklı kötülükler dini şüphe oluşumunu tetikleyebilmektedir (Öner, 2020, s. 23). E2 yaşadığı toplumun içerisinde bulunan dini gruplarda yaşanan birtakım olayların kendisini dini şüpheye ittiğini şu şekilde ifade etmiştir: *“Yozlaşmış toplum beni çok değiştirdi. Mesela Erzurum çok yozlaşmış ondan sonra baskıcılık beni çok değiştiriyor. Mesela ülkenin başındaki iktidarın din konusu tutumu beni gerçekten çok düşünmeye itti. Haricinde bazı dini kurum ve tarikatlar var. Tarikatlar oradaki o kötü olaylar dedik acaba din de Hristiyanlık gibi bozuldu mu? Dedik acaba din de Hristiyanlık gibi yani bozuldu mu orada mesela papaya tapıyorlar şimdi tarikat üyelerine tapıyorlar”* Toplumun baskıcı tutumu, tarikat ya da çeşitli dini yapıların din ile uyuşmayacak çeşitli konularda özne olmaları Z kuşağının dine yönelik şüphelerinin kaynağı olabilmektedir. E3 ise *“Bizim mahallede bazı adamlar var sakallı falan diyorlar ki oy kullanmak şirktir yani diyor maide süresi Allah’ın hükümleriyle yönetilmeyenler kafirlerin ta kendisidir diyorlar onu çok merak ediyorum araştırmak istiyorum onlar doğru mu yanlış mı? Bir ara gittim namaz fikirleri farklıydı namaz konusunda düşündüm namaz öyle mi böyle mi bide herkese kafir diyorlar bende dedim biz kafir miyiz yani onu*

meraka ettim.” ifadesiyle kendi mahallesindeki dini bir yapının tekfirci tutumundan etkilenip şüpheyne düştüğünü ifade etmektedir.

Dini grupların din ile çelişen birtakım faaliyetlerde bulunması Z kuşağında dini şüphe oluşumuna neden olmaktadır. Ayrıca bu dini grupların Z kuşağına din konularda birtakım dogmalar dayatması Z kuşağının kabullenemediğı bir tutumdur. Toplum içerisindeki çeşitli cemaatlerin toplumda içerisinde dini değerlere aykırı davranışlar sergileyerek gençlerin dine bakışını olumsuz yönde etkiledikleri ve gençlerde dini şüphe oluşumunu körükledikleri başka bir araştırmada da bulgulanmıştır (Yapıcı, 2020: 30-31).

3.1.1.1.2. Bireysel Kaynaklar

Dini şüphe oluşumunu etkileyen bireysel kaynaklar ifadesi ile kişiyi dini şüpheyne sevk eden ve bireye özgü olan faktörler kastedilmektedir. Bu faktörler 4 alt tema altında incelebilmektedir: Kişilik, tatmin olma işteğı, yalnızlık ve olumsuz yaşam deneyimi.

- *Kişilik*: Dini şüpheyne kaynaklık eden faktörlerden birisi de kişinin bireysel olarak sahip olduğı özellikleri kapsayan kişiliktir. K2 şüpheci kişiliğini *"Zaten şüpheci bir insanımdır."* diyerek ifade ederken E2 *"Ben aykırı olacağım bunlarda ne diyorsa tam tersini yapacağım namaz kıl derse kılmayacağım kılmak işteğim varsa da kılmayacağım. Dinden çıkmak ayrılmak için düşüncelerimi dinden çıkmaya ittim biraz kendi lehime çıkarlarıma düşüncelerimi kullandım."* şeklindeki ifadesiyle hissettiğı dini baskıya nasıl karşılık verdiğini belirtmiştir. Bu karşılık şekli ise E2'nin kişiliğı ile alakalıdır. E1 ise *"Dine yönelik sorularım Allah'ın bana verdiğı akıl sayesinde oluştu. Evet çünkü Tanrı kullarının sorgulamasını iştıyor. Yani insanlar ahlaksız, dünya ahlaksız, dünya kötüye gidiyor, insanları seviyor, ben de kötüye gidiyorum o halde dedim benim bu kötüye gidişten uzak durmam lazım"* şeklindeki ifadeleriyle sahip olduğı aklın ve bu akıl ile etrafında olan biteni gözlemleme ve çıkarımda bulunma niteliğı ile dini şüphelere sahip olduğunu ifade etmektedir. Aklın herkeste bulunması ancak herkesin E1 gibi düşünmemesi bu noktada E1'in sahip olduğı araştırmacı-sorgulayıcı kişisel özelliğıyle açıklanabilmektedir.

Dini şüphe oluşumunda kişilik şüphenin kaynağı olarak görülebilmektedir. Farklı kişilik yapılarına sahip olmak farklı tepkilerin gelişmesini açıklamaktadır. Bu araştırmanın bulgularına göre şüpheciler, tepkisel, araştırmacı kişilik yapısına sahip olan Z kuşağı bireyleri bu özelliklerinden dolayı dini şüphe duyabilmektedirler. Bu durum başka bir araştırmada farklı kişilik tiplerine sahip olmak farklı tepkileri ve farklı düzeylerde dini şüphe deneyimine sebep olmaktadır şeklinde ifade edilmiştir (Öner, 2020: 31).

- *Tatmin olma isteği*: Dini konularda detaylı bilgi sahibi olmak isteyen Z kuşağı mensupları kendilerini tatmin edici cevaplar bulabilmek adına bir arayış içerisindeyler. Bu arayışı K1 "*Annem genelde anlamlandıramadığı sorularda bana şey der boş ver kurcalama kurcalamadığım zaman tam olarak iman edemem*" şeklinde ifade ederken K3 bu durumun sadece kendi sorularına cevap bularak tatmin olma değil aynı zamanda başkalarının sorularına da cevap bularak tatmin olma boyutuna şu ifadeleri ile taşımıştır: "*Yani bakıyorum etrafıma daha çok ters yöne giden insanlar beni daha çok dine doğru itiyor. Çünkü böyle bir şey olmadığının farkındayım ve bunu o ters yöne girenlere anlatmak istiyorum.*".

Tatmin olma isteği kişiyi din hakkında derinlemesine bilgilere ulaşarak neye niçin inandığını bilme şeklinde tezahür ederek kişiyi araştırmaya sorgulamaya ve şüphe etmeye yönlendirmektedir.

- *Yalnızlık*: Kendisiyle baş başa kalma fırsatı bulan ve özellikle COVID-19 karantina sürecini tecrübe eden K2 bu süreçte çokça yalnız kalmış ve bu tecrübeyi şu şekilde ifade etmiştir: "*Benim şüphelerim özellikle karantinada başladı tabi boş zaman olunca. Tabi o zaman ders falanda çalışmıyoruz. Bir kaç kitap vardı onları okumaya başladım Sofi'nin Dünyası: Felsefeye giriş. 15 yaşındaki çocuklar için falan oradan başladım. Oradaki bazı filozofların görüşleri İslam'a aykırı olmasına rağmen bana mantıklı geldi. Bu tarz şeylerden sonra birtakım şüphelerim başladı.*". K5 ise bu durumu "*Mesela bir insan yalnızken çok düşünür.*" diyerek ifade etmiştir. E2 ise "*Karantina içine girdikten sonra baş başa kaldım kendimle. O ara gerçekten içsel bir aydınlanmaya ve düşünmeye başladım. Herkes zaten biraz öyle oldu karantinada ben de kendimle baş başa kalınca biraz düşünebildim.*" şeklindeki sözleriyle karantina sürecinin herkesi düşünmeye yönlendirdiğine vurgu yapmaktadır.

Bu bulgular gösteriyor ki Z kuşağının karantina süresi boyunca yalnız kalması bu kuşağı düşünmeye sevk etmiştir. Bu düşünme süreci ise birtakım şüphelerin oluşumuna sebep olmuştur.

- *Olumsuz Yaşam Deneyimi*: Olumsuz yaşam deneyimi bizzat tecrübe edilmiş ve birey tarafından olumsuz olarak nitelendirilmiş tecrübelerdir. Bu tecrübeler Z kuşağının hayatı sorgulamasına sebep olmakla birlikte özellikle “Neden ben?” sorusu çerçevesinde dini şüphe başlatıcısı olabilmektedirler. K4 olumsuz bir yaşam deneyimi sonucunda neler hissettiğini şu şekilde ifade etmektedir: “Evet ailemle sorunlarım vardı, annem falan rahatsızdı çok fazla sorgulamaya başladım çok ciddi şekilde hatta bir ara dinden çıkıyordum gerçekten. Herkes neden bu kadar mutlu aslında değillerdi de ben o an öyle düşünüyordum biz neden sadece biz bu kadar sıkıntı yaşıyoruz diye düşünüyordum.”. Yaşadığı olumsuz tecrübe sonucu kendini oldukça mutsuz hisseden K4 bunun nedenini sorgularken dini inançlar konusunda ciddi şüphelere düştüğünü ifade etmektedir. Ferah (2021: 56) bu olumsuz yaşam deneyimi olarak isimlendirilen kaynağı olağanüstü durumlar şeklinde ifade ederek bu durumlarda bireyin çaresizlik ve anlam arayışını yoğun bir şekilde hissettiğini ve bu durumun dini şüphe ve sorgulamaları arttırdığını ifade etmektedir.

3.1.1.1.3. Teolojik Kaynaklar

Teolojik kaynaklar başlığı ile dinin yapısı ya da anlaşılma biçiminden kaynaklanan veya içinde çeşitli çelişkiler bulunduran faktörler kastedilmektedir. Teolojik kaynaklar teması üç alt bölümden oluşmaktadır; çelişkili tutum ve davranışlar, dindeki farklı yorumlar ve Tanrı ile irtibat.

- *Çelişkili tutum ve davranışlar*: Din ile bütünleşmiş devlet, kişi ve kurumların çelişkili tutum ve davranışları Z kuşağını şüpheye yönlendirmektedir. K1 bu durumu Taliban üzerinden şu şekilde ifade ederken “Taliban’la yaşayan bir kadın olsam. Yüksek ihtimalle şu anda Müslüman kalamayabilirdim” K2 aynı konuyu İran üzerinden şöyle ifade etmiştir “İran’ı düşünüyorum bazen onu din yüzünden bir sürü savaşlar ortaya çıkıyor. Halbuki din benim gözüm de huzuru sağlamalı, refahı sağlamadığı, niye tam tersi savaşları çıkarttığını her zaman

düşünmüşümdür” Taliban ve İran bu konuşmalarda İslam dinini temsil etmektedirler. İslam ise barış ve huzuru öğütlerken bu rejim ve ülkede niçin huzurun olmadığı Z kuşağına dini sorgulatmaktadır. Buna paralel olarak kendini halk huzurunda dindar olarak tanıtan insanların yaptıkları görünür hatalar bu kuşağın dini şüphe yaşama sebepleri arasında yer almaktadır. K1 bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: “Kendine dindar diyen insanlar yapıyor ve sen diyorsun ki aslında din buysa ben aslında bu dine ait bir birey değilim.”

Dinin adı kullanılarak yapılan tüm çelişkili davranışların birer şüphe kaynağı olduğu görülmektedir. Din adına birtakım işler yaptığını iddia eden fakat davranış ve tutumlarıyla bu iddianın tersini gösteren kurum, kuruluş ve insanlar dinin eleştirilmesi ve sorgulanmasında önemli bir role sahiptirler (Yapıcı, 2020: 29-30).

- *Dindeki Farklı Yorumlar:* Dinin kendi içerisinde bulunan yorum farklılıkları çelişkilerine çözüm arayan Z kuşağı için bir dini şüphe kaynağı olarak görülmektedir. E1: *"Açıkçası ahlakım da temel aldığım Kur'an sayısız şekilde yorumlanabilir ve yorumlanmıştır. Bu beni çoğu kez tereddütte şüpheye düşürdü. gerçi İncil de aynı şekilde."* ifadesiyle dini kitapların çokça yoruma sahip olmasının kendisini dini şüpheye düşürdüğünü belirtmiştir. K2 ise *"Geçen ders çok fazla fikir ayrılığına düştük yine böyle içimde her zaman bir soğuma gerçekleşiyor "* ifadesiyle DKAB dersinde aynı konu üzerinden farklı fikirlerin ortaya atıldığını ifade ederek bu durumun dinden uzaklaşmaya sebep olduğunu söylemiştir. E3 ise *"Bir konu söylüyor bazısı diyor doğru bazısı diyor yanlış ben hangi düşünceye inanacağıma şaşırmışım."* ifadesiyle dini bir konu hakkında iki zıt görüşün aynı anda bulunduğu bahsetmekte ve böyle bir durumda yaşadığı şaşkınlığı vurgulamaktadır.

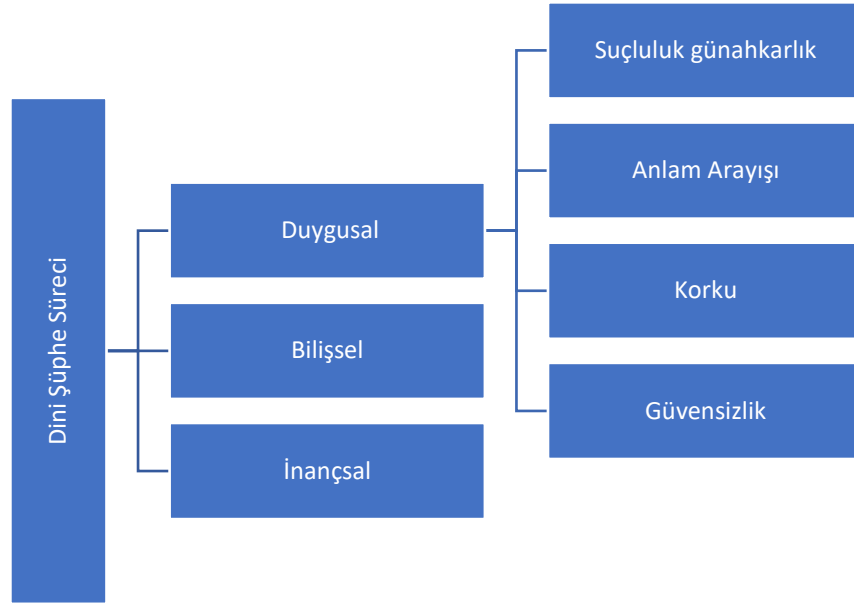
Dini kaynakların ya da vaazların farklı şekilde yorumlanması ve çeşitlenmesi Z kuşağının zihninde şüphe oluşturabilmektedir.

- *Tanrı ile irtibat:* Tanrı ile irtibat bizzat Allah ile dua yoluyla iletişim kurup daha sonra istediği olmadığı için Allah'a tepki olarak inancın azalması durumunu ifade etmektedir. K5 *"Ben yalnız kaldığımda Allah'a dua ediyordum Allah'ım sen beni koru o duam gerçekleşmediği zaman inancım gidiyordu."* ifadeleriyle dua ettikten sonra duası kabul olmadığında inancının azaldığından

bahsetmektedir. E2 ise “*Namaz kılıyordum ama bir tabletim vardı işte 4. Sınıf kafası çok tabletimi seviyordum tabletim bozuldu. Ben dedim ki Allah’ım ben sana namaz kılıyorum sen tabletimi bozuyorsun ondan sonra kopukluk ondan sonra başladı.*” ifadeleriyle namaz kılmasına rağmen tabletinin bozulması üzerine namazı bıraktığını ve Allah ile arasında bir kopukluk olduğunu belirtmiştir. K4 ise yaşadığı kötü olaylardan Tanrı’yı sorumlu tutarak şöyle demiştir: “*Yaşadığım şeylerden dolayı çok fazla şüphe duymaya başladım şüphe bile olmasa Allah’a karşı bir kırgınlığım vardı.*”

Tanrı ile kurulan irtibat sonucunda beklentilerine cevap bulamayan Z kuşağı şüpheyne düşmektedir. Alanyazında bencillik şüphesi olarak kavramsallaşan bu durum kişinin menfaatlerine dayanmaktadır. Kişinin yararına herhangi bir dönüt yoksa kişi şüpheyne düşebilmektedir. Bu tür şüphe de inanç bir amaç değil bir araç olarak iş görür. Tanrı ile irtibat sonucu buna benzer şüphe yaşayanlar inançlarında azalma görebilmektedirler (Öner, 2020: 25-26)

3.1.1.2. Dini Şüphe Süreci

Şekil 3. Dini Şüphe Süreci

Dini şüphe süreci bireyin dini şüphe durumu esnasında yaşadığı değişimleri ifade etmektedir. Bu araştırmanın bulgularına göre Z kuşağı bu süreçte duygusal, bilişsel ve inançsal değişimler yaşamıştır.

3.1.1.2.1. Duygusal Değişim

Dini şüphe sürecinde birey duygusal olarak pek çok değişim yaşamaktadır. Bu duygusal değişimler Z kuşağında suçluluk-günahkarlık, anlam arayışı, korku ve güvensizlik şeklinde ortaya çıkmaktadır.

- **Suçluluk-Günahkarlık:** Dini şüphe yaşayan birey bir yandan şüphelerini çözümlemeye çalışırken bir yandan da bu sorgulamadan dolayı kendini suçlu hissederek özellikle Tanrı'ya karşı isyan etmiş olma duygusunu yaşamaktadır. K1 bu durumu şu şekilde ifade ediyor: *“Hoca işte şey diyor şu anda sizin yaptığınız günah falan yani şeyden Allah'ın beni sevip sevmediğinden çok tereddüt ediyorum ve düşünüyorum acaba bunları sorgularken gerçekten Allah'a karşı mı çıkıyorum.”* K4 ise *“Böyle isyana kadar gidiyorum. Bu da çok kötü bir şey tabi.”* ifadesiyle şüphe sürecinde sorgulamaları sebebiyle isyan ettiğini düşünmektedir.

- **Anlam arayışı:** Bu süreçte sürekli sorular ve çelişkilerle uğraşan Z kuşağı bir anlam arayışı içinde bulunmaktadır. K4: *“Kötü hissediyordum böyle hep bir çıkmazdaymışım gibi hayatın benim için bir amacı yoktu.”* Şeklindeki ifadesiyle dini şüphe sürecinde kendisini bir çıkmazda hissetmiş ve bu süreçte hayatın amacının olmadığı hissine kapılmıştır. E2 ise *“Kötü hissediyordum ki kendimi çok bile boşlukta her an ölebilecek her an bir şey de yok olacağım yani yok toz olacağım gideceğim arkamdan kimse beni hatırlamayacak. Denizin ortasındaki bir kayık gibi yani kayığında yelkenleri yok kafasına göre gidiyor.”* Öncelikle kendisini boşlukta hissettiğini sonra yok olma korkusu yaşadığını ve gidecek yeri yani amacı olmayan bir kayık misali denizin ortasında olduğunu ifade etmiştir. Bu ifadeler dini şüphe sürecinde Z kuşağının bir arayış içerisinde bulunduğunu göstermektedir. Dini şüphe sürecinin kendisi kararsızlık ve belirsizlik süreci olarak bilinmektedir. Buradaki belirsizlik kişinin kendisine yol olarak herhangi bir şeyi seçmemesi ve sürekli olarak iki şey arasında kalmışlığı belirtmektedir. E1: *“Belirsizlik yani belirsizliği gelemiyorum onun için. Bu belirsizlik de beni yiyip bitiriyor.”* ifadeleriyle belirsizlik sürecinin kendisini çokça rahatsız ettiğini söylemiştir. E3 ise bu süreci *“Şu an tam ortadayım hangisine gideceğimi şaşırmışım.”* diyerek ortada olmanın yani belirsizlik yaşayıp tam karar verememenin kişiyi şaşkına çevirdiğini ifade etmektedir. Bu

belirsizliğin altında yatan temel faktör ya da kişiyi belirsizliğe iten ana unsur anlam arayışı olarak değerlendirilmektedir.

- *Korku*: Dini şüphe sürecinde Z kuşağı reddedilme ve reddetme korkusu yaşamaktadır. Reddedilme korkusunda ailenin istediği gibi bir evlat olamama ve arkadaşlar arasında ateist olarak anılmak bulunmaktadır. K1 ve E2 sırasıyla şunları söylemişlerdir: *“Bu kadar annem babamın emeğinden sonra gerçekten İslam reddedip bir daha işte asla onların istediği bir insan olmaktan korkuyorum.”* ve *“Arkadaşlarımda içinde adım ateist olarak çıktı.”* Reddetme korkusunda ise bu sorgulama sürecinin sonunda dini reddetmek yani dinden çıkmak ve dini inkar etmekten korkulmaktadır. Dini inkar etmekten korktuğunu ifade eden K2 *“Bazen dini emirleri yerine getirememekten korkuyorum. Bu kadar ve çıkmaktan yani bu dini inkar etmekten korkuyorum.”* Söylerken K4 bu korkusunu şu şekilde ifade etmiştir *“Dinden çıkacağı Allah korusun”*.
- *Güvensizlik*: Dini şüphe süreci esnasında çeşitli konuları sorgulayan gençlerin bu sorgulamalara devam ederken kendilerini güvende hissetmediklerini ifade etmişlerdir. E2: *“aslında bıçak üstünde geziyordum ama”* diyerek şüphe esnasında kendisini güvende hissetmediğini açıklamaktadır. K4 ise *“Ben namazı bıraktım namazı bırakmadan önce içsel olarak rahattım Allah’a güveniyordum ama namazı bıraktıktan sonra içsel olarak etkilenmeye başladım.”* diyerek şüphe sürecinde namazı bırakmanın Allah’a olan güveni sarstığı ifade edilmiştir.

Dini şüphe sürecinde bulunan gerilim sebebiyle uyumsuzluk, kargaşa, şaşkınlık, kayıp ve boşlukta olma duygularının yaşandığı bilinmektedir (Ok, 2005, s. 11). Bu araştırmanın bulgularına göre ise dini şüphe sürecinde kişiye suçluluk-günahkarlık, anlam arayışı, korku ve güvensizlik duyguları eşlik etmektedir.

3.1.1.2.2. Bilişsel Değişim

Dini şüphe zihninin belli birtakım becerileri kazanması sonucu zihinde oluşan din ile ilgili çelişkileri ifade etmektedir. Bu bağlamda dini şüphe sürecinden biliş de etkilenmektedir. K2 bu durumu şu şekilde ifade etmektedir *“Nasıl desem ufku genişlemeye başladı farklı görüşler”*. Bu durumda K2 dini şüphenin bilişsel açıdan

geliştirici olduğunu ifade etmektedir. Yeni sorular soran, eleştirel düşünen ve sorulara cevap bulmak için uğraşanların bilişsel yetilerinin gelişmiş olabileceği düşünülmektedir.

3.1.1.2.3. İnançsal Değişim

Z Kuşağının dini şüphe esnasında çeşitli farklı inançlara meylettikleri hatta bazılarının bu tür inançlara girip sonra tekrar geri eski dinine döndüğü ifade edilmektedir. E2 “*Ateizme girdim ben ondan sonra İslam’a dönmeye çalıştım baya bir kapıları açık kapatıyordum kapılar arada cereyan yapıyordu.*” Söylemiyle farklı inançları yaşadığını iddia eden E2 sonunda tekrar kendi dinine geldiğini ifade ederken geçmiş tecrübenin etkisini ortaya koymaktadır. Bu minvalde E3 ise “*Bazen dinden çıktığım günlerde oluyor.*” ifadesiyle dini şüphe sürecinin bireyin dini tutum ve yönelişlerini değiştirdiği ifade etmektedir.

3.1.1.3. Dini Şüphenin Konusu

Dini şüphenin Z kuşağında ortaya çıktığı ve sorgulandığı konular bu şüphenin kapsamını oluşturmaktadır. Türkiye’de yapılan çeşitli araştırmalarda dini şüphe konuları yaratılış, kader-kaza, Allah’ın varlığı ve sıfatları, ölüm sonrası hayat, cennet-cehennem, bilim-din çatışması, ruhani varlıklar, kutsal kitaplar, peygamberler, ibadetler ve yasaklanan davranışlar olarak ortaya konulmuştur (Ak, 2002; Bahadır, 1994; Kula, 2006).

Şekil 4. Z Kuşağında Dini Şüphe Konuları

Bu araştırmanın bulgularına göre ise Z kuşağında dini şüphe inançta çeşitlilik, kötülük problemi, varoluş, kadın-erkek eşitliği, Kur'an-ı Kerim'in korunmuşluğu, ibadetlerin amacı, din-bilim ilişkisi ve cennet-cehennem'in varlığı konularında yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda Z kuşağının dini şüphelerinin yoğunlaştığı konular Şekil 4'te gösterilmiştir.

- *İnançta çeşitlilik:* İlk global kuşak olarak tanınan Z kuşağı dünya üzerindeki pek çok farklı inançtan haberdar olmaktadır ve bu farkındalık K4'ün “*Bir sürü din var semavi dinler ya onlarınki doğruysa ya bizim kitabımız değiştirildiyse, belki de ben yanlış yoldayım onlar doğru yolda.*” ifadesiyle bir şüphe konusuna dönüşmektedir. K5 ise bu farklı inanışları çocuklar açısından değerlendirerek “*Mesela yabancı ülkelerde doğan çocuklar yabancı ülkede doğdukları için onların ailesi İslam'ı öğretmiyor başka bir şeyleri öğretiyor bu sebeple o kişi Müslüman olmuyor bunun amacı nedir yani sonuçta ailesinden kaynaklanıyor.*” söyleminde bulunmuştur. Bu söylemde çeşitli inançlara sahip olan ailelerin çocuklarının bu inancı seçmediklerini ve bu inançtan etkileneceklerini ifade ederek bu durumun amacını sorgulamaktadır. E2 ise bu farklı inançların kendi içinde birtakım doğrular barındırdığını dile getirerek “*ya onlar doğruysa*” tereddüdünü şu şekilde belirtiyor: “*Diğer dinlerin de doğruluğu hakkında diğer dinlerde ibadetler var, diğerlerine de aynı şeyler. Yani aynı şeyler dediğim çok benzer şeyler var ama yani belki onlar yaptıkları doğruysa o biraz itiyor.*”. Ayrıca çeşitli inançların bulunması insanın aklıyla doğruyu seçmesi gerektiği ön koşuyla ele alınarak “*Mademki insan akıllı neden doğruyu seçemiyor?*” şeklinde bir şüpheyi oluşturmaktadır. Örneğin K5 “*Ateistler, deistler bize verdiği aklı onlara da verseydi biz nasıl düşünüyorsak onlarda öyle düşünseydiler gibi sorular sorardım.*” ve E4 “*Hristiyanlar mesela dünyaya hükmediyor madem o kadar akıllılar neden Müslüman olmuyorlar ?*” ifadeleriyle aynı akla sahip insanların farklı inançlara sahip olmasını anlamlandıramadıklarını belirtmektedir.
- *Kötülük problemi:* Dünya’da yaşanan çeşitli kötülüklere Allah’ın neden izin verdiği, bu kötülükleri engelleme gücüne sahip olduğu halde neden bunu yapmadığı Z kuşağının şüphe ettiği konular arasında yer almaktadır. K4 bu durumu şu şekilde ifade ederek “*Dünyada zulme uğrayan ona çok inanan*

insanlar hatta Allah'a en çok inananlar zulme uğrayan insanlar neden böyle yapıyor.” özellikle iman edenlerin dünyada daha çok fazla zulümle karşılaştığını söyleyerek bunun nedenini sorgulamaktadır. E1 ise genel olarak kötülük probleminin bir şüphe konusu olduğunu şöyle belirtiyor *“Yani daha çok soyut ahlak anlamında tereddütlerden bahsediyorum. Mesela ne diyoruz? işte bir kötülük problemi diyoruz. varoluş sorunu diyoruz.”*. K4 ise yaratılış farklılıkları hakkında sorgulamak yaparak farklı yaratılışın kötü olduğu sonucuna ulaşarak şunları söylemektedir: *“Allah bana bu kötülüğü neden yaptı?”* sorusunu sormaktadır. *“Bazı insanları çok güzel yaratıyor ve onları güzellikle sınıyor, bazı insanları da çirkin yaratıyor onları da sınıyor. Neden? Onu da güzel yaratıp güzellikle sınısaymış belki güzel olan kazanacak ama çirkin olan kazanmayacak. Allah yaratıyor zengini de fakiri de güzeli de çirkinini de ama neden bu kadar farklı yaratıyoruz.”* Z kuşağında kötülük problemi hem dünya üzerinde zulüm gören insanlar üzerinden hem de bizzat sahip olunan kötü özellikler üzerinden şüphe konusu olmaktadır.

- *Varoluş*: Nasıl ve niçin var olduğunu bilmek çoğu insanın temel isteği arasında bulunmaktadır. Bu durum Z kuşağında da bu şekilde devam etmektedir. K5 ve E2: *“Allah bizi nasıl yarattı ve bizi neden yarattı?”* sorusunu sorarak yaratılış konusunda şüphe yaşadıklarını belirtmektedirler. Yaratılış amacını bilmemenin içinde ciddi bir şüphe oluşturduğunu söyleyen E1 bu durumu şu şekilde söze dökmüştür *“Ben açıkçası en merak ettiğim sorulardan birisi gerçekten düşündükçe beni yiyip bitiren sorulardan birisi: Ne diye durduk yere gerçi durduk yere mi bilmiyoruz ama ne diye yaratıldık.”*. K4 ise hayatta kendisine yüklenen rolü merak ettiğini ve bunu bir an önce bulmak istediği *“Peki bu hayatta benim amacım ne, neden beni yarattı? Bir amacım varsa bunu niye hala göstermiyor.”* şeklindeki ifadesiyle belirtmiştir. Bu verilerden hareketle *“Nasıl ve niçin yaratıldım?”* sorusu Z kuşağı için şüphe konularından birisidir. Bu tür sorular, insanın varoluşu üzerine yoğun düşüncelere sahip olması ve bir anlam oluşturmak için çaba sarfetmesi varoluşsal felsefi bir kriz olarak değerlendirilmektedir (Ferah, 2021: 57).
- *Kadın-erkek eşitliği*: Kadın ve erkeğin dinde nasıl tanımlandığı, özellikle kadının dindeki konumu bir şüphe konusu olmaktadır. K2 *“Gerçekten acaba*

İslam ataerkil bir din mi?” şeklindeki ifadesiyle toplumun öğretmiş olduğu “İslam ataerkilliği savunur.” mottosunu sorunun başına gerçekten koyarak yıkmak istediğini ve bunu bu şekliyle kabullenemeyeceğini belirtmiştir. Yine toplum içerisinde yaşanan olumsuz kadın-erkek ilişkisi şüphe konusu olabilmektedir. Nitekim K4 “*Allah’ın adaletsiz olduğunu düşünüyorum kadın-erkek konusunda. Erkekler güçlü kadınlardan ve kadınları dövüyor gücü yetiyor ama kadınların gücü yetmiyor. Hep erkekleri üstün tutuyorlar bu genel vardır mesela eskiler din adı altında erkekleri üstün gösteriyorlar kadınları kötü gösteriyorlar yani bu neden bu kadar eşitsizlik.*” Toplumda gözlemlediği kadın-erkek konumunu eleştirerek bu eşitsizliğin sebebinin yaratılıştan kaynaklandığını düşünmektedir. K1 ise kadın ve erkek konusunda karma eğitimin meşruluğunu dile getirerek şunları söylemektedir: “*Hoca ile bir önceki derste şeyden bahsetti işte karma eğitimin İslam’a aykırı olduğundan falan. Yani hocam eğer bu gerçekten bu şekildeyse ve İslam’ın kuralları bu kadar kafes içindeyse hayatımın hiçbir döneminde tam olarak yaşayamayacağım*”. Kadın-erkek eşitliğinin Z kuşağı için bir şüphe konusu olması Z kuşağının eşitlikçi ve özgürlükçü özelliğine atıf yapmayı gerektirmekle beraber özellikle kadın-erkek eşitliği konusundaki şüpheler sadece kadın görüşmeciler tarafından dile getirilmiştir. Bu durum ise toplumda kadınların dezavantajlı olmasıyla açıklanabilmektedir.

- *Kur’an-ı Kerim’in korunmuşluğu*: Kur’an-ı Kerim’in geçmişten günümüze hiçbir değişime uğramadan geldiği konusunda Z kuşağının birtakım şüphelere bulunmaktadır. Bu durumu K2 “*Kuran değiştirilmiş mi?*”, K3 “*Neden Kuran’da bu kadar inanıyoruz veya değiştirilmediğini nereden biliyoruz veya başka birinin yazmadığını nereden biliyoruz?*” ve K4 “*Bir sürü din var semavi dinler ya onlarınki doğruysa ya bizim kitabımız değiştirildiyse, belki de ben yanlış yoldayım onlar doğru yolda*” şeklindeki ifadeleriyle Kur’an-ı Kerim’in değiştirildiği konusunda şüphe duyduklarını belirtmişlerdir. E2 ise Kur’an-ı Kerim’in korunmuşluğu üzerinden daha önceki kitapların niçin korunmadığına yönelik şüphesini şöyle ifade etmektedir: “*İncil, Tevrat ve Zebur değiştirilmiş Allah onların değişmesine izin vermiş de 1400 yıldır neden Kur’an-ı Kerim değiştirilmemiş o konularda aklım karışıyor.*”. Bu veriler ışığında hem Kur’an-

1 Kerim'in değiştirilmemiş olması hem de diğer kutsal kitapların değiştirilmiş olması birer şüphe konusudur.

- *İbadetlerin illeti:* İbadetlerin Allah tarafından istenmesinin temel amacı Z kuşağı tarafından sorgulanmaktadır. Bu bağlamda ibadeti Allah'ın ihtiyacı olarak değerlendiren K3: *“Yani Allah'ın bizim ibadetimize neden ihtiyacı olsun ki? Neden oruç tutmamıza ihtiyacı olsun ki?”* ifadesiyle bunun sebebinin sorgulamaktadır. Bu durumu ihtiyaç değil de istek olarak değerlendiren E2 neden Allah'ın insanların ibadet etmesini istediğini şu ifadeleriyle sorgulamaktadır: *“Allah'ın her şeye gücü yetiyorsa neden bizim namaz kılmamızı neden oruç tutmamızı istiyor?”*. K5 ise dini yükümlülük ve emirlerin mantıksız olduğunu ifade ederek şunları söylemiştir: *“Tesettür, dini emirler, kolun kesilmesi, idam. Evet yani yaşıyıp görürüz aşarız mesela hırsızlık yapanın kolu kesilmesi o manada çok mantıksız.”*. Özellikle dinde belirlenen ibadetlerin nedenini sorgulamak ve bunları mantıksız olarak değerlendirmek Z kuşağının dini emir ve yasaklara uyma konusunda çekimser olmalarıyla açıklanabilmektedir.
- *Din-bilim ilişkisi:* İslam dininin öğretilerinin bilimin bulgularıyla çeliştiğini ifade eden görüşmeciler bu durumun şüphe konusu olduğunu ifade etmişlerdir. K2 *“Mesela evrim konusuna baktığımız zaman bazı filozoflar, evrimi ortaya atan ilk kişiler olmasına rağmen bazıları da evrime inanan Müslüman olamaz diyor.”* ifadesiyle evrim teorisinin dine uyup uymadığına yönelik farklı görüşlerin olduğunu ifade ederken K1 *“Peygamber Efendimiz öğrettiği şeyler de günümüze uyarlanmadığını düşünüyorum. Çünkü uçakta mesela kable nasıl gemi de nasıl bu tarz soruların. Yani bilimi biz asırlar öncesindeki Arap ideolojisi ile aynı kefeye koyamayız ki çok farklı yerlerde. Ama hocam bunu istediğimiz gibi de çekemez. mesela kadın erkek karışık ortamlarda diye atıyorum kimse çıkıp zinanın normal olduğunu savunamaz.”* Zamanın değişimine vurgu yaparak bilimin yeni buluşlarıyla dinin bu yeniliklere ayak uydurması gerektiğini ifade etmektedir ancak bunun her konuda olamayacağını da belirtmektedir. Yine buradaki Arap ideolojisi kavramı altının çizilmesi gereken kavramlardan birisidir. Din içerisinde Arap ideolojisi olarak görülen bir kısmın bulunduğu düşünülmektedir. K3 ise İslam-bilim ilişkisini müslümanların geride kalmaları

ve savaş halinde olmaları ile ilişkilendirerek “Neden?” sorusunu sormaktadırlar. Bu durumu K3 “*Müslümanlar neden bu kadar geriledi neden sürekli bir savaş halindeyiz.*” şeklindeki ifade etmektedir.

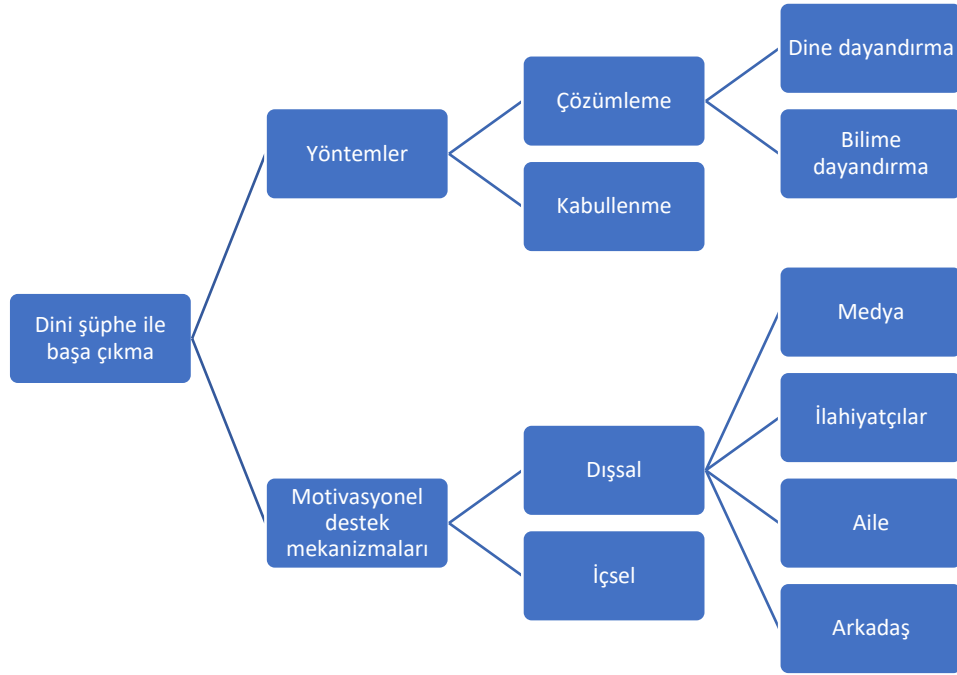
- *Cennet-cehennem*: Z kuşağı cennet ve cehennem olgularını Allah’ın adaleti üzerinden değil de Allah’ın merhameti ve sevgisi üzerinden şekillendirerek “Eğer Allah seviyorsa neden cehenneme gönderiyor?” sorusunu sormaktadırlar. E2 şu ifadeyle bu duruma örnek olmaktadır: “*Allah kulunu seviyorsa neden kulunu yakacak?*”. K5 ise Müslümanların günah işleseler dahi cehenneme girmemesi gerektiğini, insanın günah işleyebileceğini, peygamberlerinde günah işlediğini ve bu sebeple insanın affedilmesi gerektiğini ifade etmekte ve yapılan hataların azabının niçin çekildiğini şu ifadelerle sorgulamaktadır: “*Müslümanız günah işlesek de cehenneme girmememiz lazım çünkü günahsız kul yoktur. Peygamberimizin de günahları olmuştur bizde Müslümanız herkesin hataları olduğu gibi bizim de kendimize göre hatalarımız var. Bu hatalarımızı düzeltebiliriz bir daha yapmayabiliriz niye bunun azabını çekiyoruz.*”

Z kuşağının dini şüphe duydukları konular genel olarak incelendiğinde bu kuşağın dini konularda çok rahat bir şekilde “bence” dedikleri dikkatleri çekmektedir. Dini şüphe duyulan konularda zihinlerinde birtakım çelişkiler varken Z kuşağı dinin öğretisine karşı “bence” kelimesini yani kendi görüşünü öne sürmekte ve sonrasında bu çelişkili durumu çözmeye çalışmaktadır. Bu tutum Z kuşağının dini mantığa dayandırma eğiliminin belirgin bir göstergesi olarak kabul edilebilir (Aydın, 2020: 73). Ayrıca özgürlükçülük bağlamında Z kuşağı herhangi bir otoriteyi kabul etme ve kurallara uyma konusunda sorun yaşamaktadır (D. Korkmaz, 2022: 26). Z kuşağının sınırlayıcı ya da bireysel özgürlüğü kısıtlayıcı her türlü girişime ve engelle karşı koyma tavrı ve geleneklere karşı ilgisiz ve dini inanç biçimlerine yönelik eleştirel bir tavırları (Duman, 2019: 205-206) bu araştırma verilerini açıklamaktadır.

3.1.1.4. Dini Şüpheyile Başa Çıkma Yolları

Dini şüphe içerisinde çatışma ve çelişki barındırdığı için çözülmesi gereken bir durum olarak görülmektedir ve şüphe süreci her ne kadar uzun sürse de geçici olmalıdır. Çünkü sürekli şüphe içerisinde yaşamak bireyin olumsuz psikolojik durumlarla karşılaşmasına sebep olabilmektedir (Mehmedoğlu, 2013: 111). Z kuşağı dini şüphe ile

başına çıkarken birtakım yöntemler kullanmakta ve bazı motivasyonel destek mekanizmalarından yardım almaktadır. Z kuşağının kullandığı iki temel yöntem vardır; birincisi çözümleme ikincisi ise kabullenmedir. Kullanılan motivasyonel destek mekanizmaları ise dışsal mekanizmalar ve içsel mekanizmalar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Şekil 5. Dini Şüphe ile Başa Çıkma Yolları

3.1.1.4.1. Dini Şüphe İle Başa Çıkarken Kullanılan Yöntemler

Araştırma verilerinden elde edilen bulgulara göre Z kuşağı dini şüphe ile başa çıkarken iki temel yöntemi kullanma eğilimi içerisindedir. Bu yöntemlerden birisi çözümleme yani dini şüphe duyulan konuların ve soruların cevaplarını arama ve sonucunda bir cevap bularak bu şüpheyi ortadan kaldırmak. Diğer yöntem ise dini şüphe ile yaşama kararı alarak sorular giderilmeden ve şüpheler çözülmeden dini şüphe halini kabullenmektir.

- *Çözümleme:* Zihninin çelişki ve ikilemlerden uzaklaşarak tekrar dengeye yani sükunete ulaşmasına yardımcı olan çözümleme yönteminde şüpheler teker teker ele alınarak çözümlenmektedir. Bu yöntemde şüpheler din veya bilime dayandırılarak çözümlenmektedir.

- *Dine dayandırma:* Dini şüpheleriyle başa çıkarken düşüncelerini dinin lehine kullandığını söyleyen E2 bu sayede İslam'ın doğru olduğu sonucuna ulaştığını şöyle ifade etmektedir: *“Allah'ın varlığı üzerine kullandım, çünkü bir şeyi kanıtlamak isteyen her türlü kanıtlar yani yalan olsa da her türlü kanıtlarsın. Ateizmi düşündüğüm kadar İslam'ı düşünmediğimi fark ettim ve İslam'ı daha çok anlamlı buldum gerçekten doğru olan buydu.”* Dini şüphe sürecinde Kutsal Kitaplardan faydalandıklarını söyleyen K5'in *“Kitaptan ayet okudum. O ayet hakkında düşündüm, dini kitaplar okudum. O konular hakkında düşündüm.”* ve E4'ün *“Kur'an'a bakıyorum onun yolundan gidiyorum.”* şeklindeki söylemleriyle Kur'an-ı Kerim üzerine düşünmeyi dini şüphelerin üstesinden gelmede bir yol olarak kullandığını bildirmektedir. E1 ise duyduğu her şüphede Kutsal Kitapları özellikle Kur'an-ı Kerim'i referans aldığını *“Temel bilgi kaynağım Kuran'dır. Kesinlikle birinci olarak Kuran'dır. Ardından İncil ve Tevrat diyebilirim. Yani onları da okuyorum, onların içinde de iyi öğütler buluyorum.”* ifadeleriyle belirtmektedir.
- *Bilime Dayandırma:* Dinin içerisinde bulunan esasların ve emirlerin anlaşılması konusunda şüpheye düşen Z kuşağı bunu çözümlemek için bilimin verilerinden destek almaktadır. Bu durumu K3 şöyle ifade etmektedir: *“Her şeyin altında bilimsel bir şey yattığını fark ettim. Namaz kılmanın altında yatan bilimsel gerçekleri öğrenerek yatıştırdım.”* Namazın gerekliliğini sorgularken namazın insan sağlığına faydalarını öğrenmek K3'ün bu konudaki şüphelerinin giderilmesini sağlamıştır. Yine ibadetlerin amacı hakkında şüphe duyan E2 bu şüphesini bilimsel verilerle gidermiştir ve bunu şu şekilde ifade etmiştir: *“Allah gerçekten var ve yapmış olduğu dinde kulunu düşündüğü içindir. Sonra Japon araştırması çıktı namaz kılmak insanın yapması gereken kas hareketlerini yapıyormuş, oruç tutmak vücudu dinçleştiriyormuş, domuz eti yememek kalbi koruyormuş domuz eti çok yağlı kalp bozukluklarının sebebiymiş. Allah bizi düşündüğü için bunları koymuş ki 571 yılını düşünürsek o zamanki insanlar domuzu görmüş mü ki haram desin. Bunun haricinde İslam'ın doğruluğu üzerine baya düşündüm ve İslam gerçekten doğru.”.*
- *Kabullenme:* Bu yöntem çözülemeyen şüphelerin kabullenilmesini ifade etmektedir. Şüphelerinin içinden araştırarak çıkamayan Z kuşağı bu şüphelerle

mücadele etmek yerine bunları kabullenme yöntemini seçmektedir. K4 şu ifadeleriyle bu yöntemi kullandığını ifade etmektedir: *“Kendimi farklı şekilde eğitmeye başladım baktım böyle olmuyor dinden çıkacağım Allah korusun. Farklı şeylere yönelmeyi düşünüyorum Said Nursi’nin kitaplarına. Hep Allah’ın bir bildiği vardır diyorum.”*. Şüpheleri sonucunda dinden çıkacağını düşünen K4 şüpheleri hakkında düşünmeyi bırakarak kendisini dine yaklaştıracak kaynaklara başvurmuştur ve Allah’a teslim olarak bu şüpheler hakkında düşünmekten kendisini uzaklaşmıştır. K5’te ise bu kabullenme durumu biraz farklı bir şekilde görülmektedir. K5 dine pragmatist yaklaşarak dini yararlı bir olgu olduğu önermesini kabul ederek şüpheleri hakkında düşünmekten vazgeçmiştir ve bunu şu şekilde ifade etmiştir: *“Nerden baksan din işime yarıyor çünkü biz Müslüman olduğumuz için İslam a yöneldiğimiz için din benim için en başta gelen unsurlardan birisidir.”*. K4 ise bu süreçte düşünmeme kararı almış ve din hakkında olumlu düşünme konusunda kendisini yönlendirmiştir *“Artık düşünmemeye başladım çünkü ne kadar düşünürsem o kadar etkileniyordum. Artık iyi yönlerden bakmaya başladım daha olumlu düşündüm.”* ifadeleriyle de şüphelerini kabul edip onlar üzerine değil din hakkında olumlu düşünmeye kendini yönlendirerek dini şüpheyi başa çıkmıştır.

3.1.1.4.2. Dini Şüphe İle Başa Çıkarken Kullanılan Motivasyonel Destek Mekanizmaları

Dini şüphe ile başa çıkma esnasında kullanılan birtakım motivasyonel yani dini başa çıkmaya yardım edici destek mekanizmaları bulunmaktadır. Bu mekanizmalar ise dışsal ve içsel olarak ikiye ayrılmaktadır. Motivasyonel destek mekanizmaları bireyin dini şüphe sürecini atlatırken yanında hissettiği ve bu şüphelerin çözümünde yardım aldığı kaynakları ifade etmektedir.

- *Dışsal motivasyonel destek mekanizmaları:* Bireyin etrafında bulunan ve dini şüpheyi başa çıkma sürecinde bireye destek olan çeşitli kaynaklar bulunmaktadır. Z kuşağı için bu destek mekanizmalarının başında medya gelmektedir. Medyadan sonra ilahiyatçılar, aile ve arkadaş dini şüpheyi başa çıkma sürecinde Z kuşağına destek olan mekanizmalardır.

- *Medya*: Z kuşağının dini başa çıkma sürecinde sıkça destek aldığı kaynak medyadır. Özellikle internet ve yeni medyanın dini başa çıkma sürecinde çokça kullanıldığı görülmektedir. K1 *“İnternetten çok araştırma yapıyorum şüphelerimle ilgili.”* diyerek bu süreçte interneti yoğun kullandığını belirtmiştir. K2 ise *“Instagram’da bir sayfa var çok az takipçisi var büyük ihtimal bilmiyorsunuzdur ismini de hatırlamıyorum oradaki kişi deistmiş önceden sonradan Müslümanlığa geçmiş ve o kişinin ben daha çok şey bilebileceğini daha çok şüphelerimi anlamlandırabileceğini düşünüyorum. Ve oradaki erkek sanırım oradaki kişiye çok sormuştum. Bir de bir tane site vardı sorularla İslamiyet doğru olduğunu düşünüyorum.”* ifadesiyle önceden deist olan fakat sonra da İslam’a dönen birisinin daha çok tatmin edici olduğunu ifade etmiştir. E1 ise internet üzerinden tanıştığı bir yazarın düşüncelerinden çokça etkilendiğini ve bu yazar sayesinde çoğu sorusunu anlamlandırıldığını şu şekilde ifade etmektedir: *“Gerçekten de hayatımda işte önemli bir yeri var gerçekten de bu kişinin yazılarını okumaya başladıktan sonra hayatıma gerçekten bir değişim oldu. (ondan bahsederken sesin yanında yumuşadı ortam değişti)... Çok tanınmaz ama Selim Çalışkan adında bir yazar. Selim Çalışkan: Evet çok çok kişi bilmez, çok az okuru var. Ama Selim Çalışkan gibi insanın gözünü açan bir insan daha görmedim. Okudukça düşündükçe Kur’an’ı okudukça o görüşlerim zamanla değişti.”* E3 ise bazı konularda internette araştırma yaptığını ve bu araştırma esnasında seçici olmadığını şöyle ifade etmektedir: *“Gece uyuyamadığımda sabaha kadar araştırıyorum. Araştırıyorum ve ilk gelen siteye tıklıyorum. Çoğunlukla hangi fikir ön plandaysa bende onu seçiyorum.”* Bu ifadeler eşliğinde internet ve yeni medya Z kuşağının hayatının her alanında olduğu gibi dini şüpheyile başa çıkma alanında da baskın bir role sahiptir. *İlahiyatçılar*: Z kuşağı din ile başa çıkarken ilahiyatçılardan sıklıkla destek aldıklarını ifade etmektedirler. K1 *“Aklıma takılan bir şey olursa işte çok güvendiğim ilahiyatçı hocalarım var. Onlara soruyorum. Ayrıca İslam’ın ataerkil bir din olduğunu düşünüyordum duyduklarıma göre ama Caner Taslaman’dan sonra ataerkil değil de eşitlikçi herkesin aslında Allah gözündeki eşit olduğunu falan anladım O yüzden bence Caner Taslaman.”* şeklindeki ifadesiyle yine medya aracılığıyla ünlü olan bir ilahiyatçının şüphelerine cevap

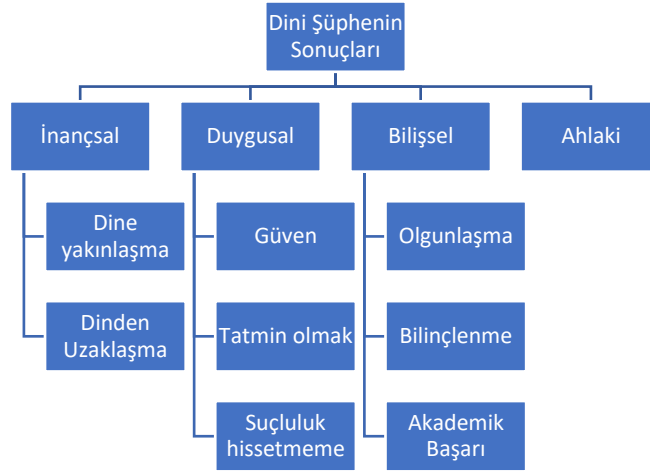
verdiğini belirtmiştir. E4 ise yaşadığı şüphe sürecinden çıkmak için hem DKAB öğretmenlerine hem de cami hocalarına başvurduğunu şu şekilde ifade etmektedir: *“Hocalarım var DKAB hocalarım. Onlara soruyorum. Cami hocası olsun DKAB hocası olsun sorularımı onlara soruyorum.”* Bu bulgular eşliğinde Z kuşağının dini şüpheyile başa çıkarken kullandığı motivasyonel destek mekanizmalarından birisi de ilahiyatçılardır. Gerek sorulara verilen tatmin edici cevaplar gerekse karşılıklı oluşan güven bağı bu dini şüphe sürecinin atlatılmasını kolaylaştırmaktadır.

- *Aile*: Motivasyonel destek mekanizması olarak aile çok belirgin olmamakla birlikte Z kuşağının sorularını dinleyen, cevap üretmeye çalışan ve bu kuşağın araştırmasına olanak sunan aile tutumları Z kuşağı tarafından destek mekanizması olarak görülmektedir. E2'nin şu ifadesi bu duruma örnek olmaktadır: *“Ablama ben ateistim dedim. Ablam eğer sen ateistsen bana bunu kanıtla Allah'ın olmadığını bana kanıtla dedi. Ben ondan sonra İslam'a dönmeye çalıştım.”*
- *Arkadaş*: Dini şüphe sürecinde destek alınan bir diğer kaynak ise arkadaş olarak görülmektedir. Özellikle bilgi anlamında eksikliği olan E3 arkadaşının kendisini bu yönden tamamladığını şu şekilde ifade etmiştir: *“Arkadaşımla konuştum dini anlamda çok araştırma yapmış o bana çoğu şeyi öğretti.”*
- *İçsel motivasyonel destek mekanizmaları*: Kişinin düşünerek, kendisiyle baş başa kalarak, kendisini yönlendirerek dini şüphe süreciyle başa çıkması içsel motivasyonel destek mekanizmalarının kullanıldığı anlamına gelmektedir. Bu araştırmanın bulgularına göre Z kuşağı bu içsel mekanizmaları dini şüpheyile başa çıkarken kullanmaktadırlar. K2 bu durumu birine bağlı olmama isteği ve istediği cevaplara ulaşma eğilimi ile ilişkilendirerek şöyle demektedir: *“Bir kişiye bağlı olmaktansa kişinin sorularını kendinin anlamlandırması gerektiğini düşünüyorum çünkü bazen olumsuz cevap alıyorum yani istediğim yanıtı alamıyorum. Bunun yerine düşünerek kendim buluyorum. Kurcalamaya hep kendim devam etmişimdir.”* Yine şüpheyi yönlendirme aşamasında kendinden destek alan K4 şunları söylemektedir: *“Artık düşünmemeye başladım çünkü ne kadar düşünürsem o kadar etkileniyordum artık iyi yönlerden bakmaya başladım daha olumlu düşündüm. Kimseden yardım almadım kendi kendime buldum.”* K5

ise dini şüpheyile başa çıkma sürecinde kimseden yardım almadığını sadece yoğun olarak düşündüğünü şu sözlerle ifade etmektedir: “*Kendim düşündüm kimse bana yardım etmedi ben kendim araştırdım kendim buldum.*” E1 ise şüphelerle başa çıkmada tek yolun içsel destek mekanizmasını kullanmak olduğunu şöyle ifade etmiştir: “*Şüphelerini ortadan kaldırmak için yapacak tek şey okumak, düşünmektir, araştırmaktır. Bende okuyorum düşünüyorum araştırıyorum.*”

3.1.2. Dini Şüphenin Sonucu

Dini şüphe sürecini tamamen atlatmış olmasalar da bazı konularda cevap bulmak ya da bu sürecin yoğunluğunun azalmış olması Z kuşağının hayatında birtakım değişimlere sebep olmuştur. Bu değişimler 4 tema şeklinde sınıflandırılabilir: inançsal, duygusal, bilişsel ve ahlaki sonuçlar.

Şekil 6. Dini Şüphenin Sonuçları

3.1.2.1. İnançsal Sonuçlar

Dini şüphe durumu bir kriz anı olarak değerlendirilmektedir. Her kriz anı birtakım risklere ve birtakım fırsatlara sahiptir. Dini şüphe sonucunda kişi inancından tamamen vazgeçebileceği gibi inancını saflaştırıp arındırabilmektedir. Bu araştırma verilerinden elde edilen bulgulara göre dini şüphe sonucunda kişi inançsal olarak dine yakınlaşma ya da dinden uzaklaşma eğilimi göstermektedir.

3.1.2.1.1. Dine Yakınlaşma

Şüphe sürecinden sonra özellikle şüphenin çözümlendiği konularda kişilerin kendilerini dine daha yakın hissettikleri görülmektedir. K1 bu durumu *“İslam’ın hiç sorgulamaya başlamadan önce ama sonra eşitlikçi bir din olduğunu fark ettim. Bu açıdan İslam’a beni bir adım daha yaklaştırdı”* şeklinde ifade ederken K2 *“Kendi içimde anlamlandırdığım için tabii ki de İslam’a karşı olan uzaklığım azaldı daha da yakın hissetmeye başladım kendimi.”* sözleriyle dini şüphelerini çözdükçe kendisini dine daha yakın hissettiğini ifade etmektedir. E2 ise dini şüphelerini çözümledikten sonra namaza başladığını şu şekilde belirtmiştir: *“Namaza başladım ancak yatsı akşamları falan devam ettiremiyorum da ama düzene girdi Allah a şükür”*. E3 ise bu şüphe süreci sonrasında dine bağlanmak istediğini şu şekilde ifade etmiştir: *“Dine bağlanmak istiyorum Kur’an-ı Kerim dinlediğimde kendimi huzurlu hissediyorum abdest aldığım da daha güvende hissediyorum.”*

3.1.2.1.2. Dinden Uzaklaşma

Dini şüphe ve sorgulamaların devam ettiği konularda hala huzursuzluk yaşadığını ifade eden Z kuşağı bu sürecin sonunda dinden çıkmaktan çekindiğini ifade etmektedir. K1 bu durumu şu şekilde ifade ederken: *“Şüphelerim ve sorgulamalarım devam ediyor ve hani bir gün bu sorgulamaları neticesinde İslam’ı reddetmekten açıkçası çok çekiniyorum ve korkuyorum ve kendimi biraz daha aykırı hissediyorum.”* K2 *“Bazen yerine getirememekten korkuyorum. Bu dini inkar etmekten korkuyorum.”* ifadelerini kullanmıştır. Dinden uzaklaşma durumunun şüphenin tam olarak giderilmemesinden kaynaklandığı K1 ve K2’nin söylemlerinden anlaşılmaktadır. K1 ve K2 çözmüş oldukları şüphelerden sonra kendilerini dine yakın hissederken çözemedikleri şüpheler ve yaşadıkları çelişkiler nedeniyle dini inkar etmekten korktukları dolayısıyla dinden uzaklaştıkları görülmektedir.

3.1.2.2. Duygusal Sonuçlar

Dini şüphe sürecinin sonucunda kişilerde birtakım duygusal değişiklikler meydana gelmektedir. Zihinsel çelişkilerin azalması bireyin duygu dünyasını değiştirmektedir. Z kuşağından elde edilen verilere göre dini şüphenin sürecinin sonlanması ya da şiddetinin

azalması sonucunda güven, tatmin olma arzusu ve günahkar hissetmeme duyguları açığa çıkmaktadır.

3.1.2.2.1. Güven

Dini şüpheleriyle sorgulayarak başa çıkmış Z kuşağı din sayesinde kendisini güvende hissettiğini ifade etmektedir. K1 *"En basitinden yani çok zor bir durumda kaldığında sığınabileceğin bir Allah var."* ifadesiyle sığınılacak bir tanrının vermiş olduğu güvenden bahsetmektedir. K5 ise bu durumu *"Kendimi güvende hissediyorum."* şeklinde ifade etmiştir. E1 ise güvenin zamanla oluşacağını fark ettiğini ve bu güven sürecini deneyimlediği şu şekilde ifade etmektedir: *"Kur'an'ı okudukça insan anlıyor o emin olma süreci böyle pat diye olmuyor. Bu iman etme süreci şunu gördüm artık ben iman ettim diye gerçekleşmiyor. O bir süreç. İnsanın nasıl bir insana güven zamanla oluşuyorsa kitaba güveni de zaman oluşuyor."* Bu verilerden hareketle dini şüphe sürecinde var olan güvensizlik duygusunun bu şüphenin sonucunda güven duygusuna dönüştüğü söylenebilmektedir.

3.1.2.2.2. Tatmin Olma Arzusu

Dini şüphe süreci tam olarak sonlanmamış ancak sonlandırmak için çözümleme yolunu seçen Z kuşağı bu sürecin sonunda tam tatmin olma isteğine sahiptir. K2 bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: *"Şüphelerimi cevaplandırmadığım zaman tam olarak iman edemezsem bu sefer ibadetlerimi de yerine getirememem. Yani insan aklının ermediği şeyleri neden yerine getirsin ki?"* Bu ifadede şüphe sonucunda ulaşılmış olan bir duygudan ziyade şüphe sonucunda ulaşılması arzulanan bir duygudan bahsedilmektedir.

3.1.2.2.3. Günahkar Hissetmeme

Dini şüphe sürecinin sonunda şüphe sürecinde yoğun olarak hissedilen suçluluk günahkarlık duygusunun ortadan kalktığı görülmektedir. Bu bağlamda E2 *"Günahkar hissetmiyorum bunları düşündüğüm için beynimi yaktığım için hiç günahkar hissetmiyorum. Hatta belki Allah beni bu konuda birazcık sanırsam sapmaya uğratmış olabilir."* Çeşitli sorgulamalarda bulunmak dini şüphe sürecinde bireyin kendini

günahkar hissetmesine sebep olurken bu şüphenin giderilmesi ile yaşanan günahkarlık duygusu da ortadan kalkmaktadır.

3.1.2.3. Bilişsel Sonuçlar

Dini şüphe süreci, kişi üzerinde birtakım bilişsel sonuçlara sebep olmaktadır. Dini şüphe bilişsel gelişimi olumlu yönde etkilemektedir (Karaca, 2016, ss. 160-161). Bu bilişsel sonuçlar olgunlaşma, bilinçlenme ve akademik başarı sağlama şeklindedir.

3.1.2.3.1. Olgunlaşma

Dini şüphe sürecini deneyimlemiş ve bazı konularda şüpheleriyle başa çıkmış görüşmeciler bu sürecin sonucunda bilişsel olarak olgunlaştıklarını ifade etmektedirler. K3 *“Önceki beni herhangi biri farklı bir dinle ilgili gelip bir şey sorsaydılar ona yeterince tatmin edici bir cevap veremezdim. Hatta üstüne benim de aklım karıştırdı ama şimdi dönüp bana bir şey dediklerinde hem kendimi tatmin hem de onları tatmin edecek cevaplar verdiğimi düşünüyorum.”* ifadesiyle dini şüphe yaşamadan önce bilgi seviyesinin düşük olduğunu ifade ederek bu sürecin bilgi seviyesindeki artışa sebep olduğunu belirtmektedir. K4 ise bu süreçte akli olarak geliştiğini şu sözlerle ifade etmektedir: *“Biraz daha olgunlaştığımı düşünüyorum eskiden çok çocuk akıllıydım şu an da çocuğum ama eskiye göre daha mantıklı düşünüyorum”* Dini şüphe süreci sayesinde birey sürekli düşünmek, araştırmak ve sorgulamakla meşgul olduğu için bu sürecin sonunda da bilgi seviyesi artmış ve akli melekeleri güçlenmiştir.

3.1.2.3.2. Bilinçlenme

Dini şüphe sürecinin sonunda kişinin yüzünü dine dönmesiyle birlikte dini emirleri yerine getirme ve dine uygun yaşama bağlamında bilinçlendiği bulgulanmıştır. K4 şu ifadeleriyle *“Ya hiç umurum da değildi ölümü hiç düşünmezdim öleceğiz falan, yaşlılığı hiç düşünmezdim sanki şey gibi geliyordu doğacağım çok güzel bir hayat yaşayacağım sonra genç güzel bir yaşında öleceğim. Cennete gideceğim diye düşünüyordum öyle inaniyordum ama artık düşünmüyorum. Hiçbir şeyi umursamıyordum namaz kılıyordum ama onun bilincinde değildim. Namazı niçin kılıyorum doğru mu yanlış mı kılıyorum, oruç tutuyorum ama nasıl tutulduğunun bilincinde değildim sırf oruç tutmak için*

tutuyordum artık öyle değilim.” İbadetleri yapmış olmanın ötesinde ibadetlerin anlamına yoğunlaşmak istediği ifade etmektedir ki bu durum K4’ün dini anlamda bilinçlendiğini göstermektedir.

3.1.2.3.3. Akademik Başarı

Dini şüphe sürecinin üstesinden gelen bireylerin zihinlerinin durulması ve kavgalarının bitmesi sonucunda oluşan denge halinin okuldaki derslerine de yansıdığı gözlemlenmiştir. Bu durumu E2 şu şekilde ifade etmektedir: *“Önceden derslerimde sürekli başarısız oluyordum şimdi ise düzene girdiler.”* Özellikle dini şüphenin kişide huzursuz bir ruh hali oluşturduğu verisi (Mehmedoğlu, 2013, s. 111) bu veri ile yorumlandığında dini şüphe sürecinde akademik alanda derslere odaklanamama tahmin edilebilir bir süreçtir. Dini şüphelerin bitmesi sonucunda ise bu huzursuzluk ve kararsızlığın yerini huzura bırakması ile odaklanmanın arttığı ve akademik başarının bu durumdan etkilendiği tespit edilmiştir.

3.1.2.4. Ahlaki Sonuçlar

Dini şüphe sürecinin bir sonucu da kişide ahlaki bir değişim meydana getirmesidir. Bu durumu E1 şu şekilde ifade etmektedir: *“O kadar ahlaki kaygı gütmüyordum. Kötü bir şey yapıyorsam da çok da umursamıyordum bu yaptığım kötülüğü. Yani şimdiki işlerimde de çok takva bir insan olduğumu söyleyemem ama daha ahlaklı olmaya yeltendim diyorum. Bu gibi bir değişime ulaştım.”* Dini şüphe süreci öncesinde davranışlarına çok dikkat etmediğini söyleyen E1 bu sürecin sonunda daha ahlaklı olmaya çalıştığını ifade etmektedir.

SONUÇ

Z kuşağının dini şüphe sürecini nasıl deneyimlediğini ve bu şüphe sürecinin bireye nasıl yansıdığını keşfetme amacıyla gerçekleştirilen bu araştırma nitel araştırma yöntemlerinden fenomenoloji desenine uygun olarak yürütülmüştür. Bu çerçevede araştırmanın problem cümlesi “Z kuşağında dini şüphe deneyimi ve şüphe sürecinin bireye yansıması nasıldır?” şeklindedir. Bu çalışmada yukarıdaki temel problem cümlesi çerçevesinde aşağıdaki sorulara da cevap bulunmuştur.

- Z kuşağının dini şüphe süreci nasıl başlar ve devam eder, Z kuşağında dini şüphenin konuları nelerdir ve Z kuşağı dini şüpheyile başa çıkma süreci nasıldır? soruları dini şüphe deneyimi başlığı altında ele alınmış ve cevaplanmıştır. Z kuşağında dini şüphe deneyimi ele alınırken dini şüphenin kaynakları, dini şüphe süreci, dini şüphenin konusu ve dini şüphe ile başa çıkma yolları ortaya konmuştur. Z kuşağında dini şüphe kaynakları sosyal, bireysel ve teolojik başlıkları altında ortaya konmuştur. Sosyal kaynaklar arkadaş, ilahiyatçılar, medya, aile ve dini gruplardan oluşurken bireysel kaynaklar kişilik, tatmin olma isteği, yalnızlık ve olumsuz yaşam deneyiminden oluşmaktadır. Teolojik dini şüphe kaynakları ise çelişkili tutum ve davranışlar, dindeki farklı yorumlar ve Tanrı ile irtibat şeklinde sıralanabilmektedir. Bu kaynakların her birisi Z kuşağının çeşitli dini konularda şüphe duymasına sebep olmaktadır. Z kuşağında dini şüphe süreci ele alındığında ise burada duygusal, bilişsel ve inançsal başlıkları bulunmaktadır. Z kuşağında dini şüphe inançta çeşitlilik, kötülük problemi, varoluş, kadın-erkek eşitliği, Kur'an-ı Kerim'in korunmuşluğu, ibadetlerin amacı, din-bilim ilişkisi ve cennet-cehennem'in varlığı konularında yoğunlaşmaktadır. Z kuşağının dini başa çıkma yolları incelendiğinde burada yöntemler ve motivasyonel destek mekanizmaları şeklinde bir ayrım yapılmıştır. Z kuşağı dini şüphe ile başa çıkarken ya çözümleme yolunu kullanarak dini şüphelerini ortadan kaldırır ya da kabullenme yöntemini kullanarak dini şüpheleriyle yüzleşmeden şüphelerini kabul eder ve bu şüpheler üzerine düşünmeme kararı alır. Z kuşağının bu başa çıkma sürecinde destek aldığı mekanizmaların başında medya gelmektedir. Medyayı ise ilahiyatçılar, aile ve arkadaş takip etmektedir.

- Z kuşağında dini şüphe deneyiminin bireye yansıması nasıldır? sorusuna ise şu şekilde cevap bulunmuştur. Z kuşağında dini şüphenin sonuçları ise dört ana tema altında sınıflandırılmaktadır: inançsal, duygusal, bilişsel ve ahlaki. İnançsal sonuçlara göre Z kuşağı şüphe sonucunda dine yakınlaşmakta ya da uzaklaşmaktadır. Şüphelerine cevap bulmuş kişiler dine yakınlaşma eğilimi gösterirken şüpheleri devam eden kişiler dinden uzaklaşma eğilimi göstermektedirler. Dini şüphenin duygusal sonuçları ele alındığında dini şüphe sürecinin sonucunda kişinin kendisini güvende hissettiği, kendisini tatmin olmuş hissedebileceği ve dini şüphe sürecinde hissedilen suçluluk-günahkarlık duygusunun hissedilmediği ortaya konmuştur. Bilişsel olarak ise bu süreçte kişinin kendisini olgunlaşmış, bilinçlenmiş ve akademik anlamda başarısını arttırmış olarak değerlendirdiği bulgulanmıştır. Son olarak ise dini şüphe sürecinin sonucunda kişinin ahlaki olarak davranışlarına daha çok dikkat ettiği söylenebilmektedir.

Araştırma çerçevesinde Z kuşağına dini şüphe sürecinde destek olunabilmesi adına;

- İlahiyatçıların bu kuşağa hitap etmek için sevgi ve ikna dilini kullanmaları
- DKAB ders içeriklerinin bu şüpheleri giderici içerikte hazırlanması
- İnternet ve yeni medya araçlarının DİB ve dini gruplar tarafından profesyonel bir şekilde kullanılması önerilebilir.

Bu araştırma da Z kuşağının dini şüphe deneyimi ortaya koyulmuştur. Bundan sonraki çalışmalarda ise bu şüphe sürecinde Z kuşağına nasıl destek sağlanabileceği üzerine uygulamalı çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, O., Batur, H. Z., & Ekşili, N. (2014). "Kuşakların Değişen Yüzü ve Y Kuşağı ile Ortaya Çıkan Yeni Çalışma Tarzı: Mobil Yakalılar". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 165-182.
- Ak, K. (2002). *17—25 Yaş Gençlerde Görülen Bazı Dini Şüpheler ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aka, B. (2017). *Kamu Özel Sektörde Çalışan Yöneticilerin Kuşak Farklılıkları ve Örgütsel Bağlılık Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: İzmir İlinde Bir Araştırma*. İzmir: Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akdemir, A., Kahraman, E., Atan, Ö., & Demirkaya, H. (2015). "Research on Expectations of Generations for Management Policies". *Journal of Business Research - Turk*, 7(1), 186-186. <https://doi.org/10.20491/isader.2015115758>
- Altınlı Macic, M. (2021). "Dini Şüphe ve İnançsızlık". İçinde N. Gencer & M. Cengil (Ed.), *Din Psikolojisi* (1. bs). İstanbul: Lisans Yayıncılık.
- Altıparmak, Ş. (2021). *X Y Z Kuşağına Mensup Kadınların Din Algılarının Karşılaştırılması: Konya Örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Karatay Üniversitesi.
- Arar, T. (2016). *Z Kuşağında Kariyer Geliştirmede Yetenek Yönetimi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi.
- Aydın, N. (2020). *Z Kuşağı ve Din*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bahadır, A. (1994). *Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler*. (Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bahcacı, İ. E. (2022). *X, Y ve Z Kuşağındaki Bireylerin Yaşam Doyumları ve Psikolojik Belirtileri Arasındaki İlişki*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Arel Üniversitesi.
- Bayhan, V. (2019). "Kuşaklar Sosyolojisi ve Türkiye İçin Yeni Bir Kuşak Analizi". *Kuşak Sosyolojisi*, 7(13), 29-45.

- Cevizci, A. (2005). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Coşkun, D. C. (2019). *Z Kuşağı Mensubu Öğrencilerin Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıkları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Creswell, J. W. (2018). *Nitel Araştırma Yöntemleri*. (4. bs). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çakmak, A. (2020). *Din Eğitiminde Hayatı Anlamlandırma* (1. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Çalışkan, S. (2021). *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Demir, T. (2022). "Kutsal Olan Her Şey Buharlaşıyor mu? Z Kuşağının Değer Yöneliminde Transhümanist İzler". *Marifetname*, 9(1), 112-139.
- Duman, M. Z. (2019). *Kuşak Çatışması* (1. bs). Ankara: Nobel Yayın.
- Ferah, N. (2021). "Salgında Bir Din Adamı: Papaz Paneloux ve Dini Şüpheleri". *Journal of Analytic Divinity*, 5(3), 38-61. <https://doi.org/10.46595/jad.1003959>
- Gökçe, S. (2021). *Kuşaklara Göre Dindarlık Eğilimleri: Y ve Z Kuşaklarının Dindarlık Eğilimleri Üzerine Bir İnceleme* (Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.
- Gürbüz, S. (2015). "Kuşak Farklılıkları: Mit mi, gerçek mi?", *İş ve İnsan Dergisi*, 2(1), 39-57.
- Hökelekli, H. (2013). *Din Psikolojisi* (10. bsk). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Joshi, A., Dencker, J. C., & Franz, G. (2011). "Generations in Organizations". *Research in Organizational Behavior*, 31, 177-205. <https://doi.org/10.1016/j.riob.2011.10.002>
- Kaplan, H. (2017). "Dini İnanç, Dini Tasavvur, Şüphe ve İnançsızlık". İçinde H. Apaydın (Ed.), *Din Psikolojisi* (ss. 65-88). İstanbul: Lisans Yayıncılık.
- Karaca, F. (2016). *Dini Gelişim Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık. <https://www.kitapyurdu.com/kitap/dini-gelisim-psikolojisi/388826.html>

- Karacoşkun, M. D. (2006). *Dini ve Sosyal Psikoloji Yazıları* (1. bs). İstanbul: Din ve Bilim Kitapları.
- Kavalcı, K. (2015). *Tüketici Karar Verme Tarzları ve Öğrenme Stilllerinin Y ve Z Kuşakları Açısından Karşılaştırılması Üzerine Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kayıklık, H. (2005). "Psikolojik Açından İnanç, İman ve Şüphe". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46(1), Art. 1. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_00000000368
- Kayıklık, H. (2018). *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine* (5. bsk). Adana: Karahan Kitabevi.
- Kılıç, Ç. (2021). *Understanding Generation Z: Their Attitudes Towards to Family, Education and Social Life*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Kızılgeçit, M. (2017). *Din Psikolojisinin 100'ü*. Ankara: Otto.
- Korkmaz, D. (2022). *Postmodern Tüketim Kültüründe Z Kuşağı Üniversite Öğrencilerinin Dijital Okuryazarlık Alışkanlıkları Sorunu* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Maltepe Üniversitesi.
- Korkmaz, S. (2022). *İnternet Neslinin Dini*. Ankara: Eski Yeni Yayınları.
- Kula, T. (2006). *Ergenlerde Dini Düşüncede Yaşanan Güçlükler (Bir Diyarbakır Örnekleme)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.
- Kuran, E. (2020). *Telgraftan Tablete* (13. bs). İstanbul: Destek Yayınları.
- Kuran, E. (2021). *Z Bir Kuşağı Anlamak* (8. bs). İstanbul: Mundi Yayınları.
- Mannheim, K. (1928). "The Problem of Generations". İçinde P. Kecskemeti (Ed.), *Essays on the Sociology of Knowledge*, (ss. 276-320).
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü* (O. Akınhay & D. Kömürcü, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Marshall, V. W. (1983). "Generations, Age Groups and Cohorts: Conceptual Distinctions". *Canadian Journal on Aging / La Revue Canadienne Du Vieillessement*, 2(2), 51-62. <https://doi.org/10.1017/S0714980800015701>

- Mehmedoğlu, A. U. (2013). *İnanç Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Nacak, İ. (2019). "Kuşak Sosyolojisi; Kavramsal ve Metodolojik Temeller". *Sosyoloji Divanı*, 13, 9-27.
- National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine (2020). *Are Generational Categories Meaningful Distinctions for Workforce Management?*. The National Academies Press.
- Odabaşı, F. (2016). *Gençlerde Sivil Din ve İtaatsizlik*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Ok, Ü. (2005). "Dini Düşünceye Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki vb) Boyutları." *Dini Araştırmalar*, 8(22), 11-40.
- Osmani, M. (2014). *Makedonya’da Yaşayan Gençlerde Dini Şüphelerin Kaynakları ve Etkileri (Kalkandelen Örneği)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öner, H. (2020). *Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Sorgulamalar: Lise Öğrencileri Üzerinde Nitel Bir Araştırma*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özcan, H. (2019). *Epistemolojik Açısından İman* (8. bs). İstanbul: İFAV Yayınları.
- Öztanrıkulu Özel, N. (2020). "Sextus Empiricus’un Dogmatizme Karşı Epistemolojik Mücadelesi Savunulabilir mi?", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 29, 369-389.
- Öztürk, O. (2020). *Aile Kurumunun Z Kuşağının Siyasal Katılım Davranışına Etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Palfrey, J., & Gasser, U. (2017). *Doğuştan Dijital* (N. Aydın, Çev.). İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınevi.
- Patton, M. Q. (2018). *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri* (2. bs). Ankara: Pegem Akademi.
- Pazarlı, O. (1980). *İslam’da Ahlak*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2012). *Örgütsel Davranış* (İ. Erdem, Çev.). İstanbul: Nobel Yayınları.

- Selvi, M. (2020). *Sosyal Medya ve Z Kuşağı Siyasal Katılım Davranışı İlişkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Sevinç, K. (2017). *İnançsızlık Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Smith, E. E., Nolen-Hoeksema, S., Fredrickson, B., Loftus, G. R., Bem, D. J., & Maren, S. (2019). *Psikolojiye Giriş* (Ö. Öncül & D. Ferhatoğlu, Çev.; 6. bs). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Sönmez, F. (2016). *Sosyal Medyanın, Z Kuşağı Tüketicilerinin Satın Alma Davranışları Üzerindeki Etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Manisa: Celal Bayar Üniversitesi.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri* (2022). Türk Dil Kurumu. <https://sozluk.gov.tr/>
- Twenge, J. M. (2018). *İ-Nesli* (O. Gündüz, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Uysal, S. (2019). *Z Kuşağının Çalışma Hayatından Beklentileri: Bir Alan Araştırması* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yalova: Yalova Üniversitesi.
- Vergote, A. (1981). "Ergenlikte Din", (E. Fırat, Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 583-592.
- Yapıcı, A. (2020). "Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları". *İlahiyat Akademi*, 12, Art. 12.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (11. bs). Ankara: Seçkin.
- Yüksekbilgili, Z. (2015). "Türkiye’de Y Kuşağının Yaş Aralığı". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(53), 259-267.
- Zhiqing, Z. (2015). "Assimilation, Accommodation, and Equilibration: A Schema-Based Perspective on Translation as Process and as Product". *International Forum of Teaching and Studies*, 11(1-1), 84-89.

EKLER

EK 1. Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu

Merhaba, ben Şeyma Nur; Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalında yüksek lisans öğrencisiyim. Z kuşağı üzerine bir tez araştırması yapmaktayım. Araştırma verilerini sizinle yapacağım görüşmelerden elde edeceğim.

- Görüşme sürecinde söyleyeceklerinizin tümü gizlidir. Bu bilgileri araştırmacıların dışında hiç kimsenin görmesi mümkün değildir. Ayrıca araştırma sonuçlarını yazarken, görüştüğüm kişilerin isimlerini kesinlikle rapora yansıtmayacağım.
- Görüşme, verilerin doğru tespit edilebilmesi için kayıt altına alınacaktır.
- Görüşme bittikten sonra cevaplarınızı sizinle tekrar paylaşacağım o esnada cevaplarınızda istediğiniz değişiklikleri yapabileceksiniz.
- Görüşmenin yaklaşık 40 dk sürmesi öngörülmektedir.

Demografik Sorular (Görüşmenin sonunda cevaplandırılacak.)

Demografik Sorular	Cevapları
Cinsiyet	
Yaş	
Mezun olunan/okunan lise türü/ Açık Lise (Kur'an Kursu eğitimi)	
Okul dışı dini eğitim alma durumu	
Algılanan aile tipi (aile çocuk iletişimi)	
Dini yönelim (ateizm, teizm -İslam- deizm)	
Algılanan sosyo-ekonomik düzey	
Günlük telefon, tablet, bilgisayar vb. ile geçirilen ortalama süre	

Açık Uçlu Sorular

- 1- Dine yönelik duygu, düşünce ve davranışlarınızdan konuşabilir miyiz?
 - Din ile ilgili duygu: Din size neyi çağrıştırmaktadır?
 - Dine yönelik düşünceler: Dinin hayatınızdaki konumu nedir? (Din sizin için ne ifade ediyor)
 - Dini davranışlar: Dini emirleri yerine getirme konusunda ne kadar hassassınız?

- 2- İnsanların bir kısmı, dinin insan hayatının olmazsa olmaz öğelerinden birisi olduğunu düşünmektedirler. Bunun aksine bazı insanlar da din için olmasa da olur fikrindedir. Bu konuda ne düşünüyorsunuz?

- 3- Din ile ilgili konularda temel bilgi kaynağınız nedir?
 - Sizi en çok etkileyen şey/kişi/video nedir?
 - Din ile ilgili kimin bilgilerine güvenirsiniz?

- 4- Allah'tan bizzat cevap alacağınız bir mektup/tweet/mesaj/dm yazma imkanınız olsaydı O'na ne sorardınız? Lütfen buraya yazar mısınız?

- 5- Dine yönelik bakışınızı değiştirecek olumlu ya da olumsuz bir olay yaşadınız mı? Bahseder misiniz? (Şüphe kavramına bu soruyla geçiş yapıyorum.)
 - Nerede?
 - Kiminle?
 - Neden bu olay dine bakışınız değiştirdi?

- 6- Dini konularda tereddütleriniz var mı? Eğer varsa bu tereddütler nasıl oluştu? (Dine yönelik herhangi bir konuda şüphe duyuyor musunuz?)
 - Şüphe süreci nasıl başladı?
 - Hangi konularda şüphe duyuyorsunuz?
 - Bu konularda şüphe duymanızın sizce temel sebebi nedir?
 - Bu şüphelerin temel kaynağı sizce nedir? (nesne/kişi)
 - Dine yönelik sorularım ve şüphelerim sayesinde oluştu. Çünkü.....

- 7- Yaşadığınız şüphe süreci şu anda devam etmekte midir? Bu süreçle ilgili biraz konuşabilir miyiz?
- Nasıl hissettirdi/hissettiriyor?
 - Dini şüphelerinizi çözmek için bir şeyler yaptınız mı? Ne yaptınız?/ Neden yaptınız?/Neden yapmadınız?
 - Bu süreçte dini şüphelerinizle başa çıkarken herhangi birinden destek aldınız mı?
 - Tek başınıza mı bu süreçle başa çıktınız?
- 8- Dinlerin insanların ihtiyaçlarına cevap verebilmesi için güncellenmesi gerektiği ile ilgili çeşitli eleştiriler bulunmaktadır. Bu konuda siz ne düşünüyorsunuz? Sizce dinler güncellenmeli mi? Bu güncelleme hangi konularda gerçekleşmeli?
- 9- Kendinizi dini şüpheyi çözmüş ve üstesinden gelmiş biri olarak görüyor musunuz? Tamamen bitmese de bazı dini konulardaki şüphelerinizle başa çıktığınızı düşünüyor musunuz?
- Hangi konularda şüphelerinizle başa çıktınız?
 - Nasıl/Neden? (ne ile, kiminle)
 - Şüphe sürecinden önceki ve sonraki sizi karşılaştırır mısınız?
 - Ne değişti?
 - Nasıl değişti?
 - Niçin değişti?
- 10- Ülkemizde sürekli Z kuşağı ile ilgili bir gündem var. Din ve Z kuşağı konusunda ise Z kuşağının diğer kuşaklardan farklı olduğu söyleniyor. Bu konuda ne düşünüyorsunuz?
- Sence Z kuşağının dini şüphelerinin/soru(n)larının özel/özgün bir sebebi var mı? Nedir?

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Şeyma Nur KAYACAN
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum Horasan, 1997
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	MEB
İletişim	
E-Posta Adresi	Seyma_1997@outlook.com
Tarih	03.01.2023